August 1913.

THE

CHOWKHÂMBÂ SÂNSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 188.

शास्त्रदीपिका* ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।
पण्डितप्रवररामकृष्णविरचित-
युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया तथा मीमांसकप्रवर-
सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च
व्याख्यया समलङ्कृता ।

SHÂSTRÂ DEEPIKÂ,

OF PÂRTHA SÂRATHI MISRA,
With the Commentary Called Yuktiiasneha Prapoorani
by Pandit Rama Krishna Misra,
and the Mayûkha Mâlikâ by Somanath,
Edited by
Pandit Laxman Shastri Drâvida.
Professor, Government Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS· I–१

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

केवलं प्रथमाध्यायप्रथमपादान्तं युक्तिस्नेहप्रपूरणी अग्रे च मयूखमालिकैवेति बोध्यम् ।

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१८८

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

॥ नमः परमात्मने ॥

शास्त्रदीपिका ।

श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता ।

श्रीरामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यासहिता ।

श्रीगणेशायनमः ।

आनन्दाञ्चितवदनं सदनं रघुनन्दनं दयामुक्त्योः ।
सीतालक्ष्मणसहितं वन्दे गिरिशादिवन्द्याङ्घ्रिम्[1] ॥ १ ॥
विधिश्रुतिस्मृतिद्वारमद्वारं योगिनामपि ।
वाञ्छितार्थप्रदं धर्मप्रमाणं राममाश्रये ॥ २ ॥
वाचं देवीं गिरिशतनयां गोत्रदेवीं च भक्त्या
वन्दे व्यासं मुनिवरमथो जैमिनिं सूत्रकारम् ॥
व्याख्यातारं गहनवचनं भाष्यकारं च पूज्यं
भट्टाचार्यं शिखिगतितनुं तन्मतज्ञान् गुरूँश्च ॥ ३ ॥
अस्त्यत्र[2] रेवोत्तरतीरवर्ती देशः प्रसिद्धो भुवि मालवाख्यः ॥
ओंकारमाहिष्मतिकाविशालतीर्थाद्यधिष्ठानकृतात्यभिख्यः ॥४॥
वसिष्ठपाराशरवत्सकौत्सशाण्डिल्यसञ्ज्ञार्गवगौतमाद्याः ॥
वंशाः प्रसिद्धा भुवि मालवानां पूर्वक्षितीशेन्द्रसमर्चितानाम् ॥५॥

---

१ गिरिशादिभिर्वन्द्यमिति २– पा० पु० ।

२ इत आरभ्याऽन्ये श्लोकाः पुस्तकान्तरे न सन्ति ते यथालिखिता एवाऽत्र सम्मुद्रिता इति न सुधीभिर्दोषदृष्टिभिर्भावितव्यम् ।

वंशो विद्याविनयविमलस्तेषु कश्चित्प्रसिद्धः
कर्मब्रह्मप्रवणमतयः सर्व एव द्विजेन्द्राः ॥
गोत्रं वंशप्रवरसहितं यत्र पाराशराख्यं
नैक्रिविष्णौ[१](?) भुवनजननी देवता सा पुरेति ॥ ६ ॥
शिवदासाभिधस्तत्र वंशे पाराशराह्वये ॥
वेदशास्त्रार्थसम्पन्नः सदाचारपरोऽभवत् ॥ ७ ॥
तत्पुत्रोऽभून्मित्रशर्मा द्विजेन्द्रो मित्रं साक्षाद्ब्रह्मतेजोविशेषैः ॥
विद्वद्वृन्दैः पूजितः सर्वशास्त्रव्याख्या-
शिष्योद्गीतकीर्तिः पृथिव्याम् ॥ ८ ॥
जनार्दनस्तस्य सुतो मनीषी जनार्दनार्चानिरतो बभूव ॥
वेदेषु शास्त्रेषु च गीतकीर्तिः महीपतीन्द्रार्चितरम्यमूर्तिः ॥ ९ ॥
तस्माज्जातो वेदशास्त्रेष्वधीती गङ्गादेव्यां भैरवाख्यो द्विजेन्द्रः ॥
कीर्तिर्येनोपार्जिता विश्ववन्द्या वृत्तिश्चाग्र्या भूपतेः शेषवंश्यात्॥१०॥
समुत्पन्नस्तस्मादतिविमलकीर्तिर्द्विजवरः
कृती पूनादेव्यां दिशि दिशि च नारायण इति ॥
प्रसिद्धः शास्त्रेषु क्षितिपतिसमूहार्चितपदः
परब्रह्मानन्दामृतरससमास्वादनपटुः ॥ ११ ॥
तस्मादभूद्धर्मरतनूरथाव्यां(?) श्रीमाधवः पुण्यचरित्रकीर्तिः ॥
वेदान्तवित्त्यक्तभवप्रवृत्तिः श्रीरामचन्द्रार्पितचित्तवृत्तिः ॥ १२ ॥
स देशादागतः काश्यां शास्त्राध्ययनसिद्धये ॥
सकलत्रः कृती भाग्यात् स्थितिं तत्र चकार ह ॥ १३ ॥
तस्माज्जातः प्रभावत्यां रामकृष्णाभिधः सुधीः ॥
पितृभक्तिपरः काश्यां सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १४ ॥
तत्तद्ग्रन्थविनिर्माणात्स्वविद्या प्रकटीकृता ॥

---

१ निर्विष्टौ इति पु० पा० ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासिकौमोदकी-
हस्तं पद्मलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।
मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परं
श्रीवत्साङ्कमनाथनाथममृतं वन्दे मुकुन्दं मुदा ॥ १ ॥

कीर्तिश्च येन विपुला पूर्वापरसमुद्रयोः ॥ १५ ॥
राजराजाभिधश्रीमद्गोपीनाथद्विजोत्तमात् ॥
विद्वन्नागरवृन्देषु प्राप्तं भट्टपदं स्थिरम् ॥ १६ ॥
गजपतिसदसि प्राप्ता पदवी बलभद्रराजगुरोः ॥
पण्डितशिरोमणिरिति प्रतापमार्तण्डनिर्माणात् ॥ १७ ॥
स तु शास्त्रप्रसादेन व्याचष्टे शास्त्रदीपिकाम् ॥
निमित्तमात्रमत्रैष व्याख्याता रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
न शास्त्रदीपिका टीका कृता केनाऽपि सूरिणा ॥
तदपूर्वाध्वसञ्चारी नोपहास्यः स्खलन्नपि ॥ १९ ॥

ग्रन्थकारो ग्रन्थारम्भे तत्समाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तविशिष्टेष्टदेवताप्रणतिरूपं मङ्गलमाचरति—

लक्ष्मीकौस्तुभेति । अध्येतॄणां लक्ष्मीसौभाग्यादिप्राप्तिसूचनार्थं जगदीश्वरस्यैतद्विशेषणम् । प्रस्तरशष्कुलीन्यायेन विघ्नविघातकत्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं द्वितीयम् । विशेषणान्तराणि तु भक्तानुग्रहार्थस्वीकृतशरीरध्यानौपयिकानि । मतान्तरप्रसिद्धप्रधानेनान्यथासिद्धिवारणार्थं प्रधानात्परमित्युक्तम् । नचैवं देवताधिकरणविरोधः, उद्देश्याया एव तद्विषयत्त्वात् । उक्तं च "नास्माकं शब्द एव देवता नाकसदामिन्द्रादीनां देवतात्वाङ्गीकारात्" । अत एव वार्तिककारैः "विशुद्धज्ञानदेहाय" इत्यादिना महादेवो नमस्कृतः । उक्तं च भट्टोम्बेकेन—

(१) मीमांसाश्लोकवार्तिके १ श्लोकः ।

न्यायाभासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।
कुमारिलमतेनाऽहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥२॥

"ग्रन्थारम्भे ऽभिमतदेवतानमस्कारं करोति वार्तिककार" इति । अथवा देवतास्तुतेरेव प्रधानकर्मण एतत्फलं न देवतायाः, तस्या गुणत्वाङ्गीकारात् ।

केचित् पुनरेतत्कर्मपरत्वेन व्याचक्षते, तथाहि—अनेकपद्धत्यादिभिर्विशुद्धं यज्ज्ञानं तद्रम्यं स्वरूपं यस्य । वेदत्रयसमाहाररूपं चक्षुर्ज्ञापकं प्रमाणं यस्य तस्मै । स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतवे । सोमस्यार्धं रसरूपं त्याज्यतया यो धारयति तस्मै नम इति । तेषामीश्वरद्रोहिणां प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थान्तरं कल्पयतामनुपादेयमेतद्व्याख्यानम् ॥ १ ॥

इदानीं सप्रयोजनं कर्तव्यं प्रतिजानीते ।

न्यायाभासेति । अत्र पूर्वार्धेन प्राभाकराद्युद्भावितन्यायाभासतमोनिराकरणेन शास्त्रतत्त्वार्थप्रदर्शनं ग्रन्थस्य प्रयोजनमुक्तम् । शास्त्रदीपिकां करिष्य इति कर्त्तव्यप्रतिज्ञा । कुमारिलमतेनेति मतान्तरनिराकरणं ध्वनितम् ॥ २ ॥

कर्त्तव्यं प्रतिज्ञाय मीमांसाशास्त्रविषयत्वं द्योतयितुं तदाद्यसूत्रं लिखति ।

अथातो धर्म्मजिज्ञासेति ।

एतच्च धर्म्मविचाररूपं मीमांसाशास्त्रम् । लक्षणानि चास्य द्वादश प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमाधिकारसामान्यातिदेशाविशेषातिदेशोहबाधतन्त्रप्रसङ्गाख्यानि । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्भिः पादैः क्रमेण विध्यर्थवादस्मृतिनामधेयानि विचारितानि । द्वितीये तूपोद्घातभेदतदपवादप्रयोगभेदाः । तृतीये

(१ प्रथमं धर्मजिज्ञासाऽधिकरणम्)

अथाऽतो धर्मजिज्ञासा* ॥ १ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनि त्रिभिः पादैर्विचारितानि । चतुर्थे निवीतादिश्रुत्यादिबलाबलविचारः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्म । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानाप्रयोक्तृता ।
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येवं चतुर्थगाः ।

पञ्चमस्याद्ये श्रुत्यादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये क्रमविशेषः । तृतीये प्रयाजादिविवृद्धिः । चतुर्थे श्रुत्यादिबलाबलविचारः ।

अधिकारी तस्य धर्म्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठपादेष्वमी स्थिताः ।

सप्तमाद्ये प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये तस्यैव शेषः । तृतीये नामातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधलिङ्गेन प्राकृतधर्मातिदेशः ।

स्पष्टाल्लिङ्गादथास्पष्टात्प्रबलादपवादतः ॥
अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ।
ऊहारम्भो ऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ।
द्वारलोपो ऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः ॥
ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थाश्चाष्टपादगाः ।
उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ॥
आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ।

---

* अथ कृत्स्नवेदाध्ययनाऽनन्तरं यतोऽधीतो वेदो विवक्षितार्थः अतो धर्मस्य जिज्ञासा— विचारः कर्तव्य इति शेषः ।

अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते। यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते।

प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिस्समुच्चयविकल्पने।
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसङ्ग्रहः।[1]

सङ्गतिस्वरूपं चात्र ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्। सूत्रतात्पर्यं दर्शयति। अनेनेति। प्रयोजनपरत्वेन सकलशास्त्रशेषत्वमस्य ध्वन्यते। किमर्थं प्रयोजनकथनमित्यपेक्षायामाह। श्रोत्रिति। ननु नानेन प्रयोजनं कथ्यते तद्वाचकपदाभावादत आह। यदा हीति। कर्त्तव्येत्युक्त्वा सूत्रे कर्त्तव्यतापदाध्याहारस्सूचितः। कर्त्तव्यतानुपदेशे ऽथातः शब्दयोरनन्वयापत्तेः। यथा —

"अथातोधर्म्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजन"[2]मिति। मंदफलमेतदितिचेत्।न। उक्तोत्तरत्वात्। अनाश्वासात्तदनुपपत्तिरितिचेत्। न। आप्तत्वेन तदनुपपत्तेः। वक्ष्यति हि "तच्चेत्प्रत्ययिता"[3]दिति। तथा "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरं"[4]न्निति।

१ माधवीयजैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्था एव श्लोकाः शब्दतः कचिदर्थतश्चोदाहृताः। सङ्गतिस्वरूपं तत एव ज्ञातव्यमिति कथनाच्चे प्रदर्श्यन्ते श्लोकाः—

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम्।
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम्॥
पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत्॥

२ मी. श्लो. वा. श्लो. ११।

३ शाबरभाष्ये २। अ. १ पा. २ सू।

४ जैमिनिसूत्रे १ अ. ३ पा. ७ सू.।

विदितं तावत्प्रयोजनं, सम्बन्धोऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः ? यथा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिसम्बन्धः प्रस्तावको वर्ण्यते, तथेहाऽपि शास्त्रारम्भप्रयोजकानां सम्बन्धानामन्यतमो वक्तव्यः ? अनेन सम्बन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति, अन्यथा ह्यसम्बद्धप्रलपितं स्यात् ।

सत्यम् । इह तु य एवाऽर्थं प्रयोजनेन सह शा-

उक्तं च—

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वाऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यत" इति ॥

ननु प्रयोजनवत्प्रवृत्त्यङ्गत्वात्सम्बन्धोऽपि सूत्रकारेण वक्तव्यः, अविदितप्रयोजनवदविदितसम्बन्धे ऽपि श्रोतुरप्रवृत्तेरिति चोदयति । विदितमिति । यथा "अथातोधर्मं व्याख्यास्यामः"[1] इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर्य्यरूपसम्बन्धोऽभिधीयते तथाऽत्र सूत्रकारेण प्रयोजनवत्सम्बन्धोऽपि वक्तव्यः अन्यथा सूत्रकारस्यासम्बद्धप्रलापित्वेन तद्वचने न श्रद्दधीरन्नित्यर्थः । उक्तञ्च—

"सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन" इति[2] ।

परिहरति । सत्यमिति । यदैवास्य शास्त्रस्येदं प्रयोजनमित्युक्तं तदैव तयोर्धर्मज्ञानविचारयोः साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धो ऽर्थादुक्तो न चार्थात्प्राप्तं सूत्रकारा अक्षरैर्निबध्नन्ति असूचकत्वेनासूत्रत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अयमाशयः । नाऽस्य

---

५ मी. श्लो. वा. श्लो. ८ ।
१ काणादसूत्रे १ अ. १ आ. १ सू. ।
२ मी. श्लो. वा. श्लो. १९ ।

स्त्रस्य साध्यसाधनत्वसम्बन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः। भवति हि साधनत्त्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः । सचाऽयं सम्बन्धः प्रयोजनोक्त्यैवाऽर्थाज्ज्ञायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः ॥

शास्त्रस्य शिष्यप्रश्नानान्तर्य्यसम्बन्धो हेतुः लोकहितैषिणा जैमिनिना स्वयमेव धर्म्मज्ञानसाधनीभूतस्य शास्त्रस्याऽऽरब्धत्वात् । अतः साध्यसाधनसम्बन्ध एवात्र । स च सम्बन्धिनोरभिधानादेवार्थात् ज्ञात इति भाष्यकारोऽप्येनमेव सम्बन्धं "धर्म्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वे[1]" त्यादिना ऽऽक्षेपसमाधानाभ्यामुपपादयिष्यति । अतो न सम्बन्धान्तरगवेषणा कार्येति भावः । स एवेत्यनेन क्रियानन्तर्यगुरुपर्वक्रमरूपसम्बन्धान्तरनिराकरणम् । तथाहि—काणादे तन्त्रे शिष्यप्रश्नक्रियानन्तर्यरूपसम्बन्धो दर्शितः । गुरूपर्वक्रमात्मकश्च सम्बन्धो यथाऽत्रैव कैश्चिदुक्तः तद्यथा—

"ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वासिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, सोऽपि स्वोपेदशादनन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवानिति । क्वचित्तु ब्रह्मा महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच प्रजापतिरिन्द्रायेन्द्र आदित्यायेत्येवमादि पाठान्तरम् । तदत्र क्रियारूपस्तावत्सम्बन्धो न वाच्यो निष्प्रयोजनत्वात्, न ह्येवंरूपसम्बन्धसद्भावासद्भावयोः श्रोतृणां शास्त्रप्रवृत्तौ निवृत्तौ वा शास्त्रगोचरे ज्ञाने वा कश्चिद्विशेषः, तथा गुरूपर्वक्रमरूपोऽपि सम्बन्धो निष्फलो निर्हेतुकश्च, न ह्यस्मिन्सम्बन्धे किञ्चित्प्रमाणम-

१ शा. भा. १ पा. १ अ. १ सू. ।

स्ति अतः सप्रमाणकः सप्रयोजनश्च सम्बन्धो वाच्यः स च साध्यसाधनत्वरूप एव युक्त इति भावः ।

नन्वत्र सूत्रकृतैवाऽथशब्दं प्रयुञ्जानेनाध्ययनक्रियानन्तर्यलक्षणस्य शास्त्रसम्बन्धस्योक्तत्वात् कथमुच्यते सूत्रकारेण न पृथगुक्त इति ? ।

उच्यते । अत्राऽथशब्दोऽध्ययनजिज्ञासाक्रिययोरेव सम्बन्धमाह, न शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह, ते च क्रिये शास्त्रादत्यन्तभिन्ने। ननु जिज्ञासापदेनैव विचाररूपा शास्त्रशब्दवाच्या क्रियोपात्तैव कथमुच्यते शास्त्रादत्यन्तभिन्नेति ? । मैवं जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छारूपाक्रियावाचकस्य मीमांसापर्यायत्वाभावात् । श्रोतृक्रिया हि ज्ञानेच्छारूपा जिज्ञासा, वक्तृक्रिया तु विचारात्मिका मीमांसा, कुतस्तयोरैक्यम् । कथन्तर्हि जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसायां प्रयोगः ?, उभयोरपि सन्प्रत्ययान्तत्वसाम्येनैकार्थत्वभ्रमादितिब्रूमः । अयमत्र विवेकः विषयोऽत्र ज्ञाप्यजन्यभेदेन द्विविधः, ज्ञाप्यो धर्मः, जन्यस्तज्ज्ञानं, सम्बन्धस्तु धर्मेण सह शास्त्रस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणस्तज्ज्ञानेन सह जन्यजनकलक्षणः, धर्मज्ञानमवान्तरप्रयोजनं, परमप्रयोजनञ्चाभ्युदयनिःश्रेयसे, तत्कामोऽधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयं श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं सूत्रकारेण श्रुत्यर्थाभ्यामुक्तम् । लोकानुग्रहश्च शास्त्रप्रणयने कारणम् । नचैवमपि शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तमङ्गलाऽनाचरणात्सूत्रकारस्याशिष्टत्वशङ्कया तच्छास्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ? नैष दोषः । सूत्रादौ मङ्गलार्थाऽथशब्दप्रयोगेण मङ्गलाचरणस्य कृतत्वात् । भाष्यकारेणापि लोकशब्दं प्रयुञ्जानेन तत्वानुस्मरणरूपं तत्कृतं, वार्त्तिकारैरपि "विशुद्धज्ञानदेहाय" इत्यनेन देवतानमस्काररूपं स्पष्टमेव मङ्गलमाचरितं, ग्रन्थकारेणापि तन्मतानु-

अत्रेदं चिन्त्यते किमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यम् ? उत गुरुगृहात्समावर्तितव्यम् ? इति । यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्राऽर्थमध्ययनं स्वर्गाद्यर्थेन विधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् "अधीत्य स्नायात्" इति स्मृतिवचनबलेन च समावर्तितव्यामिति ।

सारिणा तत्कृतमिति न कस्य चिदुपालम्भः ।

एवमनेन सूत्रेण सकलशास्त्रशेषरूपेण श्रोतृप्रवृत्त्यौपयिकविषयादिनिरूपणेन शास्त्रारम्भे प्रतिज्ञाते तत्सिद्ध्यर्थमध्ययनविधिविचारमारभते ।

अत्रेदमिति । इदं विचारशास्त्रं विधिप्रयुक्त्याऽनारभ्यमारभ्यं वेति मुख्यो विचारस्तत्सिद्ध्यर्थमध्यनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचार्यते । भाष्यकारेण च शास्त्रादावेतत्सूत्रमध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वमाशङ्क्य दृष्टार्थत्वप्रतिपादनपरमिति व्याख्यातं "दृष्टोहि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" इत्यादिना । तस्याऽयमेव प्रसञ्जकोविधिरित्युचित एवादौ तद्विचारः । कथं पुनरदृष्टार्थत्वकोटेरुदयो यतोऽध्ययनकरणिकायां भावनायां नियोगः प्रतीयमानो नियोज्यविशेषं विनाऽपर्यवस्यन् अश्रुतस्वर्गादिपरित्यागेन "फलमात्रेयो निर्देशा"[1]दितिन्यायेन घृतकुल्यादिकाममवलम्बते । न चार्थवादत्वं पारार्थ्यानवगमात् । न च कर्मावबोधार्थत्वेन पारार्थ्यं अध्ययनस्य तादर्थ्येन श्रवणात् । अतो नादृष्टार्थत्वशङ्केति । उच्यते । अध्ययनकरणिकायां भावनायां निर्वर्त्यमानायां तावदर्थावबोधो जायते स चाहवनीयादिवदुपकारकत्वेन कर्मार्थो भवति, अतोऽध्ययनमपि

१ जै. सू. ४. अ. ३. पा. १८ सू. ।

अथा ऽक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थ-ज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते ? ततस्तस्य विचारमन्तरे-णाऽसम्भवादध्ययनविधिनैवाऽर्थाद्विचारोविहित इति गुरुगृह एवाऽवस्थाय विचारयितव्यो धर्मः।

तद्द्वारा कर्मार्थमाधानवत्, एवञ्चाध्ययनस्य पारार्थ्येऽवगते घृत-कुल्यादेस्तदर्थवादानुपपत्तौ फलसमर्पकत्वाऽयोगात्। नन्वेव-मपि दृष्टार्थावबोधार्थत्वेनादृष्टार्थत्वानुपपत्तिः। मैवम्। ता-दर्थ्ये विध्यानर्थक्यापत्तेः। विधिं विनाऽपि तल्लाभात्। अतो विध्यर्थवत्त्वायाऽदृष्टार्थत्वकल्पनेति। अत्र शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वे-नाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं दृष्टार्थत्वं वेति विचारे कर्तव्ये ग्रन्थकारस्या-ऽध्ययनानन्तरं गुरुगृहे ऽवस्थातव्यमुत ततोनिवर्तितव्यमिति विचारोऽनुपपन्नस्तत्सिद्ध्यर्थश्चाध्ययनविधेर्दृष्टादृष्टार्थत्वविचारो-ऽत्यन्तमनुपपन्नः शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वादध्ययनविधिविचारस्ये-त्यादिबहुग्रन्थविरोधात्। तस्मादस्मदुक्त एव विचारक्रमो-ऽनुसन्धेयः। ग्रन्थोऽपि शाब्दक्रमं बाधित्वा तत्रैव योज्यः। अथवा सूत्रकारेणाध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युपदे-शार्थमथशब्दः प्रयुक्तस्तस्य प्रयोजनं "वेदमधीत्य स्नाया" दिति स्मृतिप्राप्तस्नानकालबाधः, वेदमधीत्य तावन्न स्नातव्यं यावन्न धर्मो जिज्ञास्यत इति तदर्थोऽध्ययनविधिविचार इति ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रायः। ततस्तस्येति। विचारस्येतिकर्त्तव्यतारू-पत्वादध्ययनविधेरेव तत्पर्यन्तोव्यापारः। नचैवं प्रवृत्तिभेदापत्तिः आविचारात्प्रवृत्तेरेकत्वात्। एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः व-क्ष्यति च—

"अङ्गप्रधानवर्त्यां भावनायां युगपत्पुरुषनियोग" इति। मीमांसा चेतिकर्त्तव्यतात्त्वेनाङ्गम्। तदुक्तम्—

तत्र—

विनाऽपि विधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता ।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ॥३॥

"धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति"

इति । अतो वैध एवायं शास्त्रारम्भ इति सिद्धान्तकोट्युपपत्तिः । नन्वेवं सति न प्रयोजनस्य वाक्यार्थत्वं स्यात् । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वप्रतिपादनस्यैव वाक्यार्थत्वावगमात् । ततश्च मीमांसायाः प्रयोजनं वक्तुमेतत्सूत्रमिति भाष्यं नोपपद्येत । नैष दोषः । मीमांसारम्भासिद्ध्यर्थमिह दृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति फलतः प्रयोजनपरत्वाभिधानम् । तदप्रतिपादने च शास्त्रारम्भानुपपत्तेः सूत्रस्य शास्त्रादावनन्वय एव स्यात् अतोऽध्ययनविधिदृष्टार्थत्वे सूत्रतात्पर्ये सति विचारस्य कर्त्तव्यतोपपत्तौ धर्मज्ञानस्य प्रयोजनत्वे फलिते सूत्रस्य तदुक्तिवचनत्वोपपत्तिः । अतो यत्कैश्चिदुक्तं नात्र प्रयोजनं पदेनोपात्तं, न चापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं, न चावाक्यार्थे तात्पर्य्यं, प्रयोजनपरत्वे च कर्त्तव्यताऽनुपदेशात् अथातः शब्दयोरनन्वय इति, तदपास्तम् । फलतस्तस्य प्रयोजनपरत्वात् वाक्यार्थस्यैवान्यपरत्वे अनन्वितपदार्थकत्वचोद्यानवकाशादित्यलम् ।

एवं विचारस्वरूपमुपवर्ण्य पूर्वपक्षमारभते ।

तत्रेति । प्रमाणान्तरसिद्धत्वादेवार्थज्ञानार्थत्वं न युक्तमित्यर्थः । नचैवमानर्थक्यापत्तिरित्याह । कल्प्यस्त्विति । तुशब्दः सिद्धान्तापेक्षयाऽतिशयद्योतनार्थः । सिद्धान्ते पुरुषार्थरूपस्यार्थावबोधस्य भाव्यत्वमत्र पुरुषार्थरूपस्य स्वर्गस्य, एवं च चेतनप्रवर्त्तनात्मकविध्युपपत्तिरि-

स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमिति तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यम् । नचाऽवघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम्, अवघातोहि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वे नियम्यते— अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिद्ध्यतीति, न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहाऽपि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणाऽपि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमाऽसम्भवात् क्रत्वपूर्वेष्वेवाऽध्ययननियमो विधातव्यः—अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । नचैवं युक्तम्—अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य, अनारभ्याऽधीतत्वात् श्रुत्याद्यभावाच्चाऽक्रत्वर्थत्वम् । तस्माद्दृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुगृहात्समावर्तितव्यम् ।

ति । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । स्वाध्यायेति । न तावदयमपूर्वविधिः वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वात् भारताध्ययनवदिति प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वादप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः । नाऽप्यवघातवन्नियमविधित्वमित्याह । नचेति । कथं नचेत्यपेक्षायामाह । अक्रर्थत्वादिति । अनारभ्याधीतत्वेनाऽध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वादित्यर्थः । पर्णतावद्भविष्यतीतिचेन्नेत्याह । श्रुत्याद्यभावादिति । ननु सर्वथा फलाश्रवणे विश्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनं, श्रूयते चात्र फलं—

"यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती"ति—

क्रतुफलावाप्तिः ।

"यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति ते पितरोदेवाश्चैनमध्ये-

इति प्राप्ते—

अभिधीयते—

लभ्यमाने फले दृष्टे नाऽदृष्टपरिकल्पना।

विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति ॥ ४ ॥

यदुक्तं ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति। तत्राऽभिधीयते। नोभयथाऽपि ब्रूमः, कथं तर्हि? योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाऽधिकारो नाऽनधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिका-

---

तारं तृप्ता आयुरादिभिस्तर्पयन्ति"

इत्यायुरादिप्राप्तिः। यथा—

"यः स्रग्व्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम्।

आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तप" इति तपःफलप्राप्तिः। कथमर्थवादात्फलकल्पनामितिचेत् निर्देशात् प्रतिष्ठावदिति ब्रूमः श्रुतपरित्यागस्यायुक्तत्वात् अतो न स्वर्गकल्पना युक्तेति। मैवम्। एतत्फलश्रुतेर्जपयज्ञाध्ययनगोचरत्वा"दहरहः स्वाध्यायमधीयीते"ति विध्यन्तरश्रवणात्, "यं यं क्रतुमधीयीते"त्याद्युपक्रम्य "नित्यं स्वाध्यायवान् द्विज" इत्युपसंरात्। वेदाक्षरस्वीकरणार्थे तु प्रथमाध्ययने ऽध्ययनविधिविहिते न किञ्चित्फलं श्रूयते, यतो निर्देशादिति स्यात् अतोऽदृष्टार्थमेवाध्ययनमिति।

सिद्धान्तं प्रतिजानीते।

इति प्राप्त इति। यदुक्तमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थतायाः प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्विधेरानर्थक्यमिति तत्परिहरति। विधेश्चेति। पूर्वपक्षोक्तं दूषणमनूद्य परिहरति। यदुक्तमिति। स्वाभिमेतं नियमं प्रश्नपूर्वमुपपादयति। कथं तर्हीति। नन्वध्ययनविधौ

रनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः ।

तथाहि—असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणाऽनुष्ठानासम्भवाद्विद्यामाक्षिपन्त्यविशेषाच्चतुरोवर्णानधिकुर्य्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयादेः ।

तथाहि—"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत "ग्रीष्मे राजन्यम्" "शरदि वैश्यम्" इति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते, तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते, तत्राऽपेक्षासंनिधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाऽध्ययनादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम् । अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवञ्च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्निहोत्रादिविधयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामाक्षिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमधिकारनि-

---

त्रैवर्णिकानुपादानात् कथं त्रैवर्णिकाधिकारनियमसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह । तथाहीति । उपनयनविध्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकलाभ इति भावः । नन्वेवंरूपाधिकारनियमस्याऽपशूद्राधिकरणन्यायसिद्धत्वान्नाध्ययनविधिप्रयोजनत्वमित्याशङ्क्याह । सोऽयमिति । तत्राऽप्यध्ययनविधिवशादेव तन्नियमसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च विभवादुक्तं वस्तुतस्त्वपूर्वविधिस्वीका-

यमोऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः। तेनाऽर्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपँस्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधते, इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति।

रेण पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारात् नियमार्थत्वं सम्भवति। अनारभ्याधीतस्यापि सामर्थ्यात् क्रत्वर्थत्वोपपत्तेः। यावद्धि फलवत् कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानोपायतया सामर्थ्येन किञ्चित्कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति प्रत्यक्षया श्रुत्याऽध्ययनमेव तदुपायत्वेन विधीयते। लिङ्गतः शीघ्रं प्रवृत्तेः उपनयनप्रक्रमाधीतत्वाच्च। तदेकवाक्यतयाऽधिकारानियमोऽपि सिध्यति। हन्त तर्ह्यपूर्वविधिरेवायं जात इति नियमभावानुपत्तिः,? नैष दोषः फलतस्तदुपपत्तेः। अपूर्वविधित्वे सत्युपायान्तराक्षेपाभावान्नियमः फलति। परिसंख्यावत्। वाक्यार्थत्वे हि परिसंख्यायाः स्वार्थहानादिदोषः प्रसज्येत अतोऽपूर्वविधित्वेनैव निस्तारः अतोऽत्रापि न नियमो वाक्यार्थः किन्त्वपूर्वविधेः फलमिति न पूर्वपक्षोक्तदोषावकाशः। न चैतावताऽध्ययनस्य क्रत्वङ्गतापत्तिः तदापादितज्ञानस्यैव क्रत्वङ्गत्वात् यदेवेत्यादिना तस्यैव क्रत्वङ्गत्वबोधनात्। अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव। यथा आधानसाध्यानामग्नीनां क्रत्वर्थत्वेऽपि नाधानस्य क्रत्वर्थत्वम्। एवमिह ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वेऽपि नाध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वमिति सर्वं समञ्जसम्। फलितमाह। तेनेति। अयं च ग्रन्थकारस्याभिप्रायोऽस्माभिरथवेत्यादिना पूर्वमेव प्रकटीकृतः। नन्वेवं हुमादीनामनर्थकानामध्ययनं कथमर्थज्ञाना-

केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्या- ऽङ्गीकृत्य किमाचार्यकसिद्धिरेवाऽध्ययनस्य प्रयोजनम् ? उतार्थज्ञानम् ? इति विचार्य, अन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमि- त्याहुः । किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वे- ऽध्ययनस्य ? अध्ययनविधेरधिकारिशून्यत्वादाचार्य- करणविधिप्रयुक्त्या चात्मलाभे विश्वजिदादिवत् फल- कल्पनानुपपत्तिः । कः पुनराचार्यकरणविधिः ? कथं वा तेनाऽध्ययनस्य प्रयुक्तिः ? ।

उच्यते—

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

र्थं स्यात् । नैष दोषः । गीतिकालोपलक्षकत्वेनैव तेषामर्थवत्त्वो- पपत्तेः । अध्ययनोपात्तेन स्वाध्यायेन यच्छक्नुयात् तत्कुर्या- दिति वचनव्यक्त्या सर्वेषां यथासामर्थ्यं विनियोगकल्पनात् । एतच्चार्थवादाधिकरणे विशेषतोऽस्माभिर्निरूपणीयमिति नेह प्रतन्यते । उपसंहरति । इतीति ।

एवं स्वमतेन पूर्वोत्तरपक्षावुपपाद्य एकदेशिमतेन तौ दर्श- यितुमाह । केचिदिति । आचार्यकस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वादध्ययनप्रयोजनत्वमेव कथमिति चेन्न । प्रथमावगत- त्वादिति ब्रूमः । अध्ययनमन्तरेण चाध्यापनस्यैवासिद्धेः । अर्थ- ज्ञानं तु पश्चाद्भावित्वान्न प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादिति । अध्या- पनकर्तृगामित्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । प्रथमावगतत्वात् तत्प्र- योजनमिति चेन्न । प्रथमावगतत्वेऽपि तस्य प्रयोजनत्वाप- रिकल्पनात् । अकल्पितेऽपि तस्य प्रयोजनत्वेऽध्ययनानुष्ठानस- म्भवात् । नियोग एव शब्दादवगतः प्रयोजनं स्यान्नार्थज्ञानमिति चेन्न । अर्थज्ञानस्याऽपि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात् । फलक- ल्पनां निराकरोति । आचार्येति । फलकल्पनानुपपत्तेरर्थ-
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते"

इति स्मृत्यनुमितः-'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्यात्' इत्याचार्यकरणविधिः। अत्र चाऽध्यापनमाचार्यत्वसाधनम्, उपनयनन्तु क्त्वाप्रत्ययात्तस्यैवाङ्गम्। तच्च केन द्वारेणोपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासत्तिरेवाऽस्य द्वारमङ्गीक्रियते लिङ्गात् । तदुपनेयोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षयामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वेनाध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तद्व्यापारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते ।

तदिदमनुपपन्नम्—

तथाहि-नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकप्रयोजनता अर्थज्ञानप्रयोजनता वा न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुं, साध्यद्वयस्यैकत्राऽसम्भवात् । नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते, अर्थज्ञानार्थतायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत् ? तथाऽप्यर्थद्वयं स्यादेव । किञ्चैवं सकृदुच्चरितस्य लिङ्प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि

ज्ञानार्थत्वं पर्यवस्यतीति भावः । आचार्यकरणविधिनाऽध्ययनस्य प्रयुक्तिमुपपादयति । अत्रेति । क्त्वाप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमत्रगम्यमानं तस्यैवाङ्गमित्यर्थः । तच्छेषत्वात्तेन तत्प्रयुक्तिरुचिता न त्वध्ययनस्येत्याशङ्क्याह। तदेवमिति ।उक्तरीत्या परम्परया तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थः। दूषयति। तदेतदिति।(१) नियोगार्थतैवेति। नियोगस्यैव शब्दादवगम्यमानत्वादध्ययनप्र-

(१) तदिदमनुपपन्नमित्येवमूलपाठः सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते।

स्यात् । तेन संशय एवानुपपन्नः । तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्नएव । प्रमाणान्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति । तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिरपि मुक्तलज्जैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्येत । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थज्ञानार्थत्वे चाध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थाज्जातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रत इति चेत् ? आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् तस्याप्यर्थाज्जातत्वात् । स्मृतिबाधेन च स्नानोत्कर्षो न स्यादशास्त्रस्वीकृतत्वाद्विचारस्य ।

किंच-नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विध्यर्थानुपपत्तितः ॥
नचोपनयनस्याङ्गभावोऽस्त्यध्यापनं प्रति ॥ ५ ॥
द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सा माणवकसंस्क्रिया ॥
तथा सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत् ॥ ६ ॥

यत्तावन्नियोज्याऽभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधे-

योजनत्वमिति भावः । प्रमाणान्तरेति । "अप्राप्ते शास्त्रमर्थव"दिति न्यायात्प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वमित्यर्थः । विध्यर्थवत्वाय नियमाङ्गीकारे चास्मत्पक्षप्रवेश इत्याह । तत्रेति । प्रकारान्तरेण वैरूप्यमाह । अर्थेति । अर्थाज्जातमिति । शास्त्रतस्तु नियोग एव प्रयोजनं नियोगार्थत्वस्यैव शास्त्रेण बोधनादिति भावः । अशास्त्रीयत्वे चार्थज्ञानस्य तत्सिद्ध्यर्थस्य विचारस्याप्यशास्त्रीयत्वात्स्नानोत्कर्षत्वं न स्यादित्याह । स्मृतीति ।

इदानीमेकदेश्युक्तानि स्वपक्षदूषणानि परिहरति । किंचेति ।

रिति । तदयुक्तम् । अभावासिद्धेः । अश्रुतस्याऽपि विश्वजिदादिवत् कल्पनात्, कार्यं हि विध्यर्थः सम्बन्धिशब्दश्चायं कार्यमिति, कस्य चिद्धि किञ्चित् कार्यं भवति, न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति सम्बन्ध्यपेक्षा, साऽवश्यमध्याहृतेन केन चिन्निवर्तनीया अस्येदं कार्यमिति, यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते ।

यद्यपि कथञ्चित् परप्रयुक्तानुष्ठानादेवात्मलाभः स्यात्, तथाऽपि न तावता कार्यत्वं सिद्ध्यति, न हि कृतिसाध्यतामात्रं कार्यत्वम् । किं तर्हि ! यत्कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानभूतं तत् कार्यमित्युच्यते, प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन कार्येण भवताऽवश्यं पुरुषव्यापारोद्देश्येन भावितव्यम् । न चाऽसति नियोज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तेत, अध्यापनविधिनाहि प्रवर्त्यमानो माणवकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेन्न त्वपूर्वमुद्दिशेत्, न हि तस्य

प्रथमार्द्धं व्याचष्टे । यत्तावदिति । कल्पनामुपपादयति । कार्यं हीति । नियोज्यकल्पनां विनापि नियोगस्वरूपसिद्धिमाशङ्क्याह । यद्यपीति । परप्रयुक्तं—अध्यापनप्रयुक्तं यदनुष्ठानं तत एवाध्ययननियोगस्यात्मलाभ इत्यर्थः । कथं न सिद्ध्यत्यत आह । न हीति । अध्यापनविधेस्त्वध्यापननियोग एवोद्देश्यो नाध्ययननियोगः । अनन्यपरकृत्युद्देश्यस्यैव च कार्य्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं कथमेतावता नियोज्यकल्पनेत्यत आह । नचेति । अतो नियोज्यकल्पनमावश्यकमिति भावः । एतदेवोपपादयति । अध्यापनेति । अध्ययनमात्रमिति । तेन विनाऽध्याप-

तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात्,प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वोपकारित्वात् तदधिकृतेन पुरुषेण तत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं यदसत्यपि साक्षान्नियोज्योपादाने कार्यत्वं लभन्ते, अध्ययननियोगस्य तु नान्यौपयिकत्वं यतस्तद्रूपेणोद्देश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियमफलत्वेन नियोगाऽनपेक्षत्वात् । तस्मादस्य कार्यत्वसिद्धये ऽवश्यं नियोज्यः कल्पनीयः।

यच्चाध्यापनविधेरुपनयनद्वारमध्ययनप्रयोजकत्वमुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । उपनयनप्रयुक्तेरेवाभावात्, तद्द्वारेणाध्यापनप्रयुक्तिर्दूरापास्ता । क्त्वाप्रत्ययेन हि समानकर्तृकत्वमेवोच्यते तेन चैकप्रयोगता कल्प्यते, अङ्गाङ्गिभावस्त्वेकप्रयोगतावशात् कल्पनीयः, द्वितीयया तु साक्षादङ्गित्वमेवोच्यते, अतो यथा त्रिवृता यूपपरिव्याणं यूपार्थं नोपाकरणार्थम्, एवमु-

---

नविद्ध्यनिर्वाहादित्यर्थः । तस्य—माणवकस्य । असा—वध्ययननियोगः । प्रयाजापूर्ववत्कार्यत्वमाशङ्क्याह । प्रयाजादीति । अर्थज्ञानौपयिकत्वमाशङ्क्याह । अर्थेति । अध्ययनफलत्वेन तन्मात्रापेक्षत्वमिति भावः । निगमयति । तस्मादिति ।

द्वितीयार्द्धं व्याख्यातुमाह । यच्चेति । उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे शेषिणा शेषप्रयुक्तिः स्यात् न त्वेवमस्तीति भावः । एवमप्यङ्गाङ्गिभावः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह । द्वितीययेति । तृतीयार्द्धव्याख्यानं चैतत् । वसन्तेब्राह्मणमित्यादि द्वितीययेत्यर्थः । यथा "आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति" यूपपरिव्याणं यूपार्थं द्वितीयानिर्देशात्सान्निधानाच्च । एवमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापना-

पनयनमपि माणवकसंस्कारार्थं नाध्यापनार्थम् । स्मृतिगतश्च त्काप्रत्ययः, प्रत्यक्षवेदगता तु वसन्ते ब्राह्मणामिति द्वितीया, अतोऽपि माणवकार्थत्वम् । भवतु माणवकसंस्कारस्तद्द्वारेण त्वध्यापनाङ्गं नाध्ययनाङ्गमिति चेत् ? मैवम् । अन्तरङ्गत्वादध्ययनस्य तादर्थ्यमेव संस्कारस्य युक्तम् । अध्ययनमपि फलवदध्यापनमपि, तयोः कस्याऽयं माणवकसंस्कारोऽङ्गं भवतु इत्यपेक्षायामध्यापनस्य पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गत्वात् माणवकगताध्ययनार्थत्वमेव युक्तम् । यथैव ह्यध्ययनस्याऽऽचार्यकसिद्धिप्रयोजनतामनादृत्य "वेदमधीत्य स्नायात्" इति स्मार्तिं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानार्थतैवाऽऽश्रीयते तथोपनयनस्याऽप्यध्ययनार्थता वेदितव्या ।

स्मरणादपि पाणिनीयादध्ययनाङ्गतैवोपनयनस्यावगम्यते । अध्ययनाङ्गतां हि स्मरन्नाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदं विधत्ते, अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रऽभि-

---

र्थमित्यर्थः । त्काश्रुत्याऽध्यापनाङ्गत्वमिति चेत् । नेत्याह । स्मृतीति । अत्राशङ्कते। भवत्विति । परिहरति । मैवमिति । अध्ययनसमानाधिकरणत्वादुपनयनस्याध्ययनार्थत्वमेव युक्तं, न बहिरङ्गाध्यापनार्थत्वमित्यर्थः । एतदेवोपपादयितुमाह । अध्यनमिति । इतश्चाध्ययनाङ्गमित्याह ।

स्मरणादपीति । "संमाननोत्सर्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय"(१) इति पाणिनीयसूत्रादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति । अध्यापनाङ्गत्वे हि कर्त्रभिप्रायत्वा-

---

(१) १ अ. ३ पा. ३६ सू. ।

प्रायत्वात् क्रियाफलस्य ञित्वादेवात्मनेपदं सिद्ध्येत् । "उपनीय तु यः शिष्यम्" इति क्त्वाप्रत्ययो हि कथंचित् "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा" इति वदसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे ऽवकल्पते। पुनर्विधानं चाऽऽत्मनेपदस्यात्यन्तानर्थकम् । तस्मादध्ययनाङ्गमुपपनयनं स्यात् ।

न तु स्यात्, तज्जन्यः संस्कारो हि माणवकसमवायी ? सत्यम् । माणवकसमवेतोऽपि न तदर्थः । कर्त्र-

---

त् क्रियाफलस्य स्वरितञित इत्यनेनैव सूत्रेण ञित्वादेवाचार्यकरणेऽप्यर्थे वर्त्तमानान्नयतेरात्मनेपदं प्राप्नोतीति सम्माननादिसूत्रमनर्थकं स्यात् अतस्संमाननादिसूत्रेणाचार्यकरणे यदात्मनेपदविधानं तदकर्तृगामिन्यपि क्रियाफले यथाऽऽत्मनेपदं स्यादित्येवमर्थमिति । यथाह वृत्तिकारः "अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ" इति । क्त्वाश्रुत्योपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वमाशङ्क्याह । उपनीयेति । सूत्रस्य वाक्यत्वात्तदपेक्षया क्त्वाप्रत्ययश्रुतेर्बलीयस्त्वमिति शङ्काभिप्रायः । कालार्थसंयोगे ऽपि क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरिति परिहाराभिप्रायः । उपनयनाङ्गत्वे पूर्वमर्थादुक्तमेव संमाननादिसूत्रानर्थक्यमिदानीं प्रकटीकरोति । पुनरिति । वस्तुतस्तु पुनरित्यादिग्रन्थः सिद्ध्येदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । उपनीयेत्यादिग्रन्थस्तु वेदितव्येत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । आनर्थक्यं परिहर्तुं शङ्कते । न स्यादिति । यस्मादुपनयनजन्यः संस्कारो माणवकसमवायी तस्मादकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवानित्यर्थः । परिहरति । सत्यमिति। न तदर्थः—न माणवकार्थः, यदि माणवकार्थः स्यात् तदा अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भोऽर्थवान् स्यात् किन्तूपनयनकर्त्रर्थः ततश्च ञित्त्वादेवात्मनेपदं स्यादिति भावः । ननूपनयनकर्तर्यसमवेतस्य

र्थत्वं च फलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं, न तु तत्समवायः—अन्यथा हि "अग्नीनादधीत" इत्यात्मनेपदं न स्यात्—आधानफलस्याऽऽहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेन कर्तृसमवायाऽभावात् । इयं च स्मृतिः—"उपनीय तु यः शिष्यम्" इति, अतो बलीयसी द्वितीया श्रुतिः, तस्मान्नाध्यापनाङ्गमुपनयनमिति न तद्द्वारेणाध्यापनस्य प्रयुक्तिः ।

यच्च "उपनीतस्य व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनं तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते" इति, तदप्यबुद्धिपूर्वकम्—एवं हि वदताऽध्यापनाङ्गमध्ययनमित्युपपादितं भवति, यदा ह्यध्यापनार्थत्वेनोपनीतस्य माणकस्य तदुपयोगिव्यापारापेक्षायामध्ययनविधिरध्ययनं तदुपयोगिव्यापारतया विधत्ते—त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्यापनौपयिकव्यापारापेक्षैरध्ययनव्यापारः कर्तव्य इति, तदाऽपि स्पष्टमेवाध्यापनशेषोऽध्ययनमिति दूरनिरस्तमर्थज्ञानार्थत्वमिति सुनिरूपितो वाक्यार्थः ।

अथाऽध्ययनविधिरध्ययनमर्थज्ञानार्थतया विध-

संस्कारस्य कथं कर्त्रर्थत्वं तत्राह । कर्त्रर्थत्वमिति । इतश्च नाध्यापनाङ्गत्वमित्याह । इयं चेति । निगमयति । तस्मादिति । फलितमाह । इतीति ।

पूर्वपक्षोक्तं दूषणान्तरमनूद्य परिहरति । यच्चेत्यादिना । नन्वस्त्वध्यापनाङ्गमेवाध्ययनं किमेतावताऽनिष्टं स्यादत आह । इतीति । अध्यापनार्थत्वेऽध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वं न स्यादित्यर्थः । ततः किमत आह । इतीति । इदानीं तन्मतेनैवार्थज्ञानार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति । अथेत्यादिना । तदौपयिकत्वं अध्यापनौपयिकत्वम् ।

न्ते नाध्यापनौपयिकतया, तदाऽऽस्थ— अध्ययनस्य त-दौपयिकत्वं केन प्रमाणेन गम्यते ? नह्यत्र प्रत्यक्षादीनि क्रमन्ते । सन्निधानादिति चेत् ? न सन्निधानं नाम स्वयं प्रमाणं, शब्दस्य त्वर्थं प्रतिपादयतः सन्निध्यपेक्षा-योग्यत्वानीतिकर्तव्यता, नेत्रस्येवोन्मीलनम् । शब्दश्चेदध्यापनौपयिकतयाऽध्ययनं विदध्यात् नार्थज्ञानार्थता सिद्ध्येत् । अर्थज्ञानार्थतया विधानेऽध्यापनौपयिकता न सिद्ध्येत् । अतो नोपनयनसन्निधौ "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति विहितस्याध्ययनस्योपनयनद्वाराऽध्यापनविधिना प्रयुक्तिसम्भवः ।

यदि परमध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणाऽसम्भवात् पदार्थस्वभावेनाध्ययनमाक्षिप्यते ? तथा सत्यविहितेन लौकिकेनाध्ययनेन तत्सम्भवान्न विहितस्याध्ययनस्य नियोगतस्तत्प्रयुक्तिः । न च प्रयुक्तिलाघवादपि विहितोपजीवनम् । तदुपजीवनेऽपि प्रयुक्तयनकेनेति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थतया विधायकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थ इति भावः । अध्येतव्य इत्यस्य विधायकत्वमाशङ्क्याह । शब्दस्य त्विति । प्रकारान्तरेणाध्यापनप्रयुक्तिमाशङ्क्य निराकरोति ।

यदीति । तत्प्रयुक्तिरिति । तेनाध्यापनेन विहितस्यैव प्रयुक्तिर्लभ्यत इत्यर्थः । विहितप्रयुक्त्यलाभे च प्रतीयमानस्याप्यर्थस्याविवक्षितत्वादविवक्षितस्य च विचारानर्हत्वादनारभ्यमेव शास्त्रं स्यात्कथञ्चिदर्थविवक्षायां वा विधेरतत्परत्वान्न वैधत्वं विचारस्य सिद्ध्यति अवैधश्च न वैधं स्नानमुत्क्रष्टुमर्हतीति भावः । कथं चेत्यपेक्षायामाह । तदिति । लौकिकोपजीवनेऽपि प्रयुक्तिसम्भवादित्यर्थः । इतोऽप्येवमि-

बलोपात् । विहितमप्यध्ययनमध्यापनाविधिनैव त्वन्मते प्रयुज्यते न स्वविधिना । तस्माल्लौकिकमेवाध्ययनमुपनीतानामध्यापनाविधिराक्षिपेत् । विधिविहितमध्ययनं परप्रयुक्त्यभावादधिकं प्रकल्पयेत् । किञ्च यद्युपनयनमध्यापनाङ्गं ततोऽध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः सन्नाध्यापनार्थतयोपनीतैस्त्रैवर्णिकैः सम्बध्येत । येऽध्यापनार्थतयोपनीतास्त्रैवर्णिकाः तदुपयोगिव्यापारमेपक्षन्ते तेऽर्थज्ञानार्थमधीयीरन्—इत्यसम्बद्धमेव स्यात्। ततश्चोपनीतैरसम्बध्यमानोऽध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति शूद्राधिकारप्रसङ्गः । तस्मादुपनीतानां प्रयोजनापेक्षिणामध्ययनकरणिकाऽर्थज्ञानभावना विधीयत इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनम् । स्वविधिप्रयुक्तं चाऽध्ययनम् । प्रपञ्चेनाऽयं पक्षो न्यायरत्नमालाया-

---

त्याह। विहितमिति । अध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावे च लौकिकमेवाक्षिपेदित्याह । तस्मादिति । अस्त्वेवं किमेतावताऽनिष्टं स्यादत आह विधीति । परेणाध्यापनेन या प्रयुक्तिः सा विधिविहितस्य न लभ्यत इतिकृत्वा · विधिविहितमध्ययनं स्वतन्त्रमधिकारं कल्पयेदित्यर्थः । इतोऽपि नाध्यापनाङ्गमुपनयनमित्याह । किञ्चेति । नन्वस्तु नामैतदसम्बद्धमिव अध्यापनाङ्गत्वं तूपनयस्य सिद्धं तत्राह । ततश्चेति । अध्यापनाङ्गत्वे सतीत्यर्थः । अध्ययनाङ्गत्वे तु नैतद्दूषणमित्याह । तस्मादिति । यदा त्वध्ययनाङ्गमेवोपनयनं तदा न तद्द्वारेणाध्ययनस्य प्रवृत्तिः सम्भवति । न चाङ्गमाकृष्यमाणं प्रधानमाकर्षति प्रधानानामनङ्गवशवर्त्तित्वादिति । ननु नात्र मुख्यत्वेनाध्यापनाविधिप्रयुक्तिर्निराकृता, नाप्यध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तिरुपपादिता, उपनयनस्याध्यापना-

मेव निरस्त इत्युपरम्यते ।

तस्मात् पूर्वोक्त एव विचारःकिमदृष्टार्थमध्ययनमुताऽक्षरग्रहणादिपरम्परया ऽर्थज्ञानार्थमिति ।

ङ्गत्वमात्रनिराकरणादत्र आह । प्रपञ्चेनेति ।

न निराकरणं ग्रन्थान्तरस्थमुपयुज्यते ।
अतस्तत्रत्यमेवैतत्सङ्क्षेपेणोच्यते मया ॥

स्यादेतत् नियोज्याश्रवणान्नाध्ययनविधिरध्ययनस्य प्रयोजको भवितुं क्षमस्तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तिरङ्गीक्रियते इति । नैवम् । अध्यापनेऽपि तुल्यत्वात् । " न ह्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते " त्यत्र नियोज्यः कश्चिच्छ्रुतः तदश्रवणे चाध्यापनप्रयोजकत्वमपि न सम्भवति दूरेऽध्ययनप्रयुक्तिः तत्राऽऽचार्यककामस्य नियोज्यत्वकल्पने ऽध्ययनविधावर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वकल्पनं तुल्यम् । ननु ज्ञातेऽर्थे कामना स्यादज्ञाते वा, नाद्यः ज्ञाते तदनुपपत्तेः नहि ज्ञात एवार्थो ज्ञातुमिष्यते । न द्वितीयः सर्वथा बुद्ध्यनारूढेऽर्थे जिज्ञासानुपपत्तेः अतोनार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता सम्भवतीति । नैष दोषः, केन चिद्रूपेणाऽवगतस्य केन चिद्रूपेण जिज्ञासादर्शनात् । अत्र च धर्माधर्मयोरर्थानर्थहेतुत्वमात्रेणावगतयोर्विशेषरूपेणापरिज्ञातयोर्हानोपादानाशक्तेस्तत्परिज्ञानेच्छा सम्भवतीति धर्माधर्मज्ञानकामः स्वाध्यायमधीयीतेति नियोज्यलाभः । नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोर्यद्यपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थता नास्ति तथाऽपि विध्यर्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितव्यम् । हन्त ! तर्हि प्रागपि वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासोपपत्तेस्तदानन्तर्यमनुपपन्नम् । न जिज्ञासाभेदात् । यथाऽऽहुः—

"जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुतेः ।

ज्ञातविद्यान्तरस्यान्या या मीमांसापुरस्सरेति" ॥

अन्तिमजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्योपपत्तिः। अत एवाऽऽह भाष्यकारः "तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याऽथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति" इति(१)।

विषयभूताध्ययनफलं ज्ञानं न नियोगजन्यमिति न तत्कामस्य नियोज्यत्वं नियोगफलस्यैव नियोज्यावच्छेदकत्वादिति चेत्, तर्हि आचार्यकमपि न नियोज्यविशेषणं स्यात् तस्याऽपि विषयफलत्वात्। कश्चासावध्यापनविधिर्यत्प्रयुक्तमध्ययनं स्यात्।

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विज"

इत्यादिस्मृत्योपनीयाध्यापयेदाचार्यकसिद्ध्यर्थमेवंरूपं वचनमिति चेत्। एतस्याध्ययनविधिपरत्वात्। यथैवा "आध्यकामं याजये"दित्यादिषु याजयतेः परः श्रूयमाणोऽपि विधिर्यागपर एव, याजयेदिति प्रयोजकव्यापारवचनशब्दस्य द्रव्यार्जनार्थप्राप्तर्त्विग्व्यापारानुवादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवमध्यापयेदित्यध्ययनविधिपर एव नाध्यापनविधिपरः द्रव्योपायतयैव तस्य प्राप्तत्वात्। यथाहुः—

"नाध्यापनमिदं वाक्यं विधातुं क्षमते यतः।
द्रव्यार्जनार्थप्राप्तत्वाद्यच्छब्देन च सङ्गतेः" ॥

एव "मष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते"त्यत्रापि अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोऽधीयीतेत्यध्ययनविधिरेव नाध्यापनविधिः। किं चाऽत्र स्मार्तवाक्यसदृशरूपं मूलमनुमीयते। इह पुनरध्यापनकर्तरि लौकिका आचार्यशब्दं प्रयुञ्जते इति सिद्धानुवादात्कथं कर्तव्यताश्रुतिरनुमातुं शक्यते।

"उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत"

(१) शा. भा. १ अ. १ पा १ सू.।

इत्यप्यनुवादो नात्र क्वचिदपि विधिगन्धः । किं चाऽप्रवृत्तप्रवर्तनं विधेरर्थः आचार्यके तु धनाद्यर्थं स्वयमेव प्रवृत्त इति किं तद्विधिनेत्युक्तमेव । यद्यपि—

"विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयत"

इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकमध्यापनं फलान्तरशेषतया विहितं भवेत् तथाऽपि नाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिः तत्र सर्वत्र नियोज्याऽश्रवणात् । नियोज्यताऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्भविष्यतीति चेत् । एवं रूपाधिकारमात्रस्याध्ययनेऽपि सद्भावात्।

अत्र कश्चित् अर्थज्ञानं स्वयमपुरुषार्थत्वान्नाध्ययनस्य प्रयोजकं ज्ञानसाध्यानि त्वग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तद्द्वारेणाऽध्ययनस्य प्रयोजकानि भवन्ति । नच तेषां ज्ञानमङ्गं श्रुत्याद्यभावात् । उपकारकमात्रं तु भवति, आचार्यकस्य त्वध्यापनमङ्गमेव । अतस्तत्स्वाङ्गद्वारेण प्रयोजकं तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्याह ।

तदयुक्तम् । यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञानं अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव, तेन च प्रयुज्यमानमध्ययनं शेषिप्रयुक्तमेव भवति, अध्यापनप्रयुक्तं तु न शेषिप्रयुक्तं भवति अध्ययनस्य तदनङ्गत्वात् उपकारकमात्रत्वेनैवाङ्गीकारात् । यद्यपि ज्ञानं स्वरूपेणापुरुषार्थस्तथाऽपि कर्मानुष्ठानौपयिकतया पुरुषैरर्थ्यमानत्वात् पुरुषार्थो भवति आचार्यकमपि न स्वरूपेणाभिलषितं, दक्षिणालाभसिद्ध्यर्थमेव तु पुरुषरूपेणार्थ्यते अतो यथा तस्य प्रयोजकत्वमेवं ज्ञानस्याऽपि । अस्तु वाऽग्निहोत्राऽपूर्वमेव ज्ञानद्वारेण प्रयोजकमन्तरङ्गत्वात्, न त्वध्यापनं पुरुषान्तरगामित्वात् । वस्तुतस्तु तदपि न प्रयोजकं उत्तरविधिप्रयुक्तत्वे फलार्थितैव प्रवर्तिकेत्यापन्नं ततः शूद्रादे-

अथवा नाऽत्र किं चिद्विचार्यते—नावमिकन्याये-
नैवाध्ययनस्याक्षरसंस्कारादिपरम्परया ऽर्थज्ञानार्थत्व-

रप्याधिकारः प्रसज्येत फलार्थिताया अविशेषात् । "विद्यादानेन सुमति"रित्येतदपि पुरुषार्थप्रापकविद्यादानाभिप्रायम् । नचाध्ययनस्य पूर्वपक्षे पुरुषार्थताऽस्तीति न ब्रह्मलोकप्राप्तिफलविद्यादानविधिवशादपि तस्य प्रयुक्तिः सम्भवति । तत्सिद्धं नाध्यापनाविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्यलमतिविस्तरेण। एकदेशिमतं निराकृत्य पूर्वोक्तं स्वाभिप्रेतमेव विचारस्वरूपमुपसंहरति । तस्मादिति ।

विचारस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । अथवेति । नन्वध्ययनस्य स्वाध्यायार्थत्वे ऽध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात् ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानि स्युः अध्ययनस्य तु तं प्रत्युपादेयत्वाविधेयत्वगुणत्वानीति विरुद्धत्रिकद्वयम् । अध्ययनस्य पुनर्ज्ञानार्थत्वे ऽध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेदध्ययनं च स्वाध्यायेनेति वाक्यार्थः ततश्च स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रत्युपादेयत्वादीनि स्युः अध्ययनस्य तु तं प्रत्युद्देश्यत्वादीनीति । तथा स्वाध्यायस्यार्थज्ञानं प्रत्युपादेयत्वादीनि अध्ययनं प्रति संस्कार्यत्वेनोद्देश्यत्वादीनीति । अत्रोच्यते । न स्वाध्यायोद्देशेनाध्ययनं विधीयते नाप्यध्ययनोद्देशेन स्वाध्यायविधिः किं तु स्वाध्यायाध्ययनेन विध्यन्तरापेक्षितं सम्पादयेदित्येकरूपैव वाक्यप्रवृत्तिः अपेक्षितसम्पादनं चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमुखेनैवेति स्वाध्यायस्य प्राधान्यमध्ययनस्य च तच्छेषत्वमिति न वैरूप्यं एवं स्वाध्यायस्यापि न वैरूप्यं । अधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादित्येकयैव वचनव्यक्त्या तत्परिहारात् । अत एव स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेऽप्यर्थज्ञानं प्रत्युपादेयतया तद्गतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेक-

सिद्धेः । नवमे हि साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयोगित्वदर्शनात् तादर्थ्यमेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजनविवक्षया सूत्रकारेणोच्यते । यदाहुः—

शाखाध्ययनेऽपि अध्ययनशास्त्रार्थनिर्वृत्तिस्सिध्यतीति शाखान्तराधिकरणे दर्शितं। कथमेकेनैव वाक्येनोभयसिद्धिरिति चेत्। न । सामवदिति ब्रूमः । यथा "साम्ना स्तुवीते"तिस्तुतौ विनियुक्तस्यापि साम्नः स्वाभाविकाक्षरसंस्कारत्वं न हीयते तद्द्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात्। न हि तत्रर्चां वाक्यान्तरेण विनियोगोऽस्ति । अथ च तत्संस्कारत्वमेव साम्नो भवति । एवमध्ययनस्यापि स्वाध्यायं संस्कुर्वत एवार्थज्ञानजनकत्वं नान्यथा, अत एवंजातीयकं स्वभावतः संस्काररूपमपि संस्कार्योद्देशेनाविधानादर्थकर्माभिधानमपि लभते । ननु साम्नेतिगीतिमात्रविनियोगेन चर्चां स्तुतावविनियोगात् अनङ्गभूतानां च संस्कार्यत्वानुपपत्तिः। मैवम् । सामविनियोगेनैव सामर्थ्यादृचामपि स्तोत्रविनियोगोपपत्तेः अतोदृष्टार्थत्वेऽप्यध्ययनविधेः नियमार्थत्वान्नानर्थक्यमिति सिद्धम्।न च क्रत्वर्थेष्वेव नियमविधिः न पुरुषार्थेष्विति वाच्यम्। पुरुषार्थेष्वपि द्रव्यार्जनादिषु नियमविध्यभ्युपगमात् । अत्र तु पूर्वोक्तन्यायेनापूर्वविधित्वे सिद्धे फलत एव नियमो भवति । तस्माज्जपयज्ञपारायणक्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम् । अतएव नित्यं अवश्यानुष्ठेयजपयज्ञादिसाधनत्वात् । नावमिकमेव न्यायं विवृणोति । नवमे हीति । नन्वयमर्थश्चेन्नवम एव सिद्धस्तर्हि-किमर्थोऽत्र सूत्रारम्भ इत्यत आह। इति सिद्धमेवैतदिति । प्रयोजनकथनार्थमेवात्र सूत्रारम्भो न तु तद्विचारार्थ इत्यर्थः । अ-

"धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्"(१) इति ।

"नत्वत्र कस्य चिद्वेदवाक्यस्यार्थोविचार्यते"। तदप्याहुः,-

"न चाऽत्र चोदनाव्याख्या गौरवं तत्र चोदितम्"(२)॥ इति तत्सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति ।

स्मिन्नर्थे वार्त्तिककृत्संमतिमाह। यदाहुरिति। नात्र वेदवाक्यस्यार्थो विचार्यत इत्यत्रापि संमतिमाह । तदपीति । एतच्च प्रत्याख्यानपक्षे भाष्ययोजनार्थवार्त्तिकं । नचात्रेत्यादि । उभयव्याख्यायां हि यन्नगौरवमुक्तं न चात्र चोदना कापि व्याख्यायते सूत्रमपि चेन्न व्याख्यायेत निर्विषयमेव भाष्यं स्यात् अतो युक्तैव सूत्रव्याख्येत्यर्थः। अतो गौरवभयाद्यत्प्रत्याख्यानं तच्चोदनाव्याख्यायामिति भावः । तस्मादर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्यार्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासम्भवा दध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युपपादितमर्थं निगमयति । तत्सिद्धमिति ।

अयमत्र सूत्रार्थः— अत्राऽथशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः आनन्तर्यमधिकारः पूर्वप्रकृतादर्थादर्थान्तरत्वं मङ्गलं च। तदत्र न तावदधिकारार्थः इच्छाया अनधिकार्यत्वात् । अत आनन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं च पूर्ववृत्ताद्वेदाध्ययनात् यतस्तस्मिन्सत्येव धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । वेदवाक्यगतानेकविधविचारात् । तदुक्तम्—

"येन वृत्तेन जिज्ञासा विनानैवोपपद्यते ।

---

(१) श्लो. वा. श्लो. ११ । १ सू. ।
(२) श्लो. वा. श्लो. ६४ १ सू. ।

तदानन्तर्यमुक्तं हि दृष्टार्थमवकल्पते ॥
सङ्कल्पादिभिरप्येषा विना सत्यं न सिद्ध्यति ।
साधारण्यात्तु ते ऽप्यत्र नोपदेश्याः कथञ्चन ॥
तस्माद्धर्मबुभुत्सायामसाधारणकारणम् ।
निर्दिष्टं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनादृते"(श्लो.वा.सू.१श्लो.७०)॥

तथाचोक्तम्— "वेदाध्ययनमेव वेदार्थविचारात्मिकायां धर्मजिज्ञासायां दृष्टार्थं तेन विना तदनुपपत्ते"रिति । नन्वविचारितोपादाने बुद्धिपूर्वकमुपादानं न स्यात् अतोऽध्ययनात्प्रागेव जिज्ञासा युक्तेति । केनोक्तं बुद्धिपूर्वकमुपादत्त इति । कुमारहितैषिभिः पुत्रादिभिरेवाध्ययने तस्य प्रवर्तनात् । विचार्याधीयानस्तु विचारस्यानेककालसाध्यत्वादध्ययनकालातिपाताद्व्रात्यतामापद्येत । नन्वेवं सति "वेदमधीत्य स्नाया" दिति स्मृतिर्बाधिता स्यान्नेति ब्रूमः पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणात् अतो वेदाध्ययनानन्तरं धर्मं विचार्य स्नास्यता न पूर्वकालता बाधिता भवति । उक्तं च— "न ह्यत्राऽनन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्य"मिति (शा.भा.१सू.) । अथवा इण्गताविति गत्यर्थस्य धातोर्ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य वेदमर्थतो ज्ञात्वा स्नायादिति व्याख्येयम् । यथाऽऽहुः—

"ग्रन्थग्रहणमात्रे च कृते स्नानं विरुद्ध्यते ।
अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता"(श्लो.वा.९१)॥

अत्रेदं वक्तव्यं अस्तु नाम पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययस्मरणं तथाऽपि लोके भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पौर्वापर्यविशेषरूपमानन्तर्यमेव प्रतीयते तदत्राध्ययनानन्तरमनेककालसाध्यविचारानुष्ठाने पौर्वापर्यमेव बाधितं स्यात् किमु वक्तव्यमानन्तर्यं बाधितमिति । अतोऽध्ययनानन्तरमेव द्वयमापतति गुरुकुलात्स-

मावर्तनं वेदवाक्यविचारश्चेत्यस्त्येव विरोधः । तथाऽधीत्ये-तीङोरूपे ऽस्त्येव विरोधः । इतरे हि नित्यसहचरितोऽधि-शब्द एकदेशभूतो न हि तस्य केवलस्य प्रयोगो दृष्टपूर्वः अत इङोरूपे समुदायप्रसिद्धिः इणोरूपे त्ववयवप्रसिद्धिः, सा च स-मुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला, अधीत्येति च स्वाध्यायाध्ययनाधिकारे श्रुतत्वात्तद्विषयमेवावगम्यत इति नाधिगमार्थकल्पना युक्तेति। अथोच्येत गुरुकुलादनावृत्तस्यैव स्नानमात्रमेतददृष्टार्थं न सं-स्काररूपं विधीयते ऽतोगुरुगृह एवावस्थायानन्तरं विचारः कर्तव्य इति नास्ति विरोधः । तत्रोच्यते । ब्रह्मचारिणो हि न स्नायादित्यस्नानादिनियम उक्तः तस्यावध्यपेक्षायामधीत्य स्नायादिति विहितं स्नानमस्नानादिनियमनिवृत्तिं लक्षयति । तत्सहचरिताश्च गुरुकुलवासादय इति तन्निवृत्त्या तेषामपि निवृ-त्तिर्लक्ष्यते इत्यपेक्षितार्थविधाने स्मृतेर्दृष्टार्थत्वमितरथाऽदृष्टार्थं स्नानविधानं स्यात् । न च दृष्टे सम्भवति तद्युक्तं यथा लोके भोजनकाले स्थलमात्रसंमार्जनोपदेशेऽपि तत्सहचरितसकलज-नोपकरणसंमार्जनोपदेश एवमत्रापीति । ननु लोके कर्मार्थ-लक्षणं श्रुतिस्मृत्योस्तु यावदुपात्तमात्रविषयत्वात्सहचरितग्रहणम-न्याय्यम् ? स्यादेतद्यद्यधीत्य स्नायादितिस्मृतिः श्रुतिमूला स्यात्, न्यायमूला त्वेषा न्यायश्च सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ समानः । ब्रह्मचारिधर्मा हि गुरुकुलवासादयोऽध्ययनाङ्गमध्यय-नसमाप्तौ समाप्यन्ते इष्टिसमाप्ताविव व्रतमिति न्यायः । अतो-ऽस्नाननिवृत्तौ तत्सहचरितानां सर्वेषां निवृत्तिः । ननु भवतु नाम गुरुकुलनिवृत्तिरेव स्मृत्यर्थः तथापि तदुत्तरकालमध्ययन-विध्याक्षिप्तस्य विचारस्य करणान्नैव विरोधः । सत्यम् । भवे-दपि स्मृत्यनुरोधेनानन्तरं स्नानं, यदि तावन्मात्रमेव स्मर्येत किं

तु स्नानोत्तरकालमपि नानाविधानि कर्माणि स्मर्यन्ते। यदि तान्यप्यनुरुध्यन्ते ततोऽत्यन्तं वेदबाधः स्यात् । न चाविदितवेदार्थः कर्माण्यनुष्ठातुमीष्टे ततः कियद्दूरमपि गत्वा ऽवश्यं स्मार्तस्य कस्य चित्पदार्थस्य बाधोऽङ्गीकर्तव्यस्तदध्ययनानन्तरं प्रथमोपनिपातिनो विरोधिनः स्नानस्यैव बाधनं युक्तम् । ननु सत्यपि विरोधे वाचनिकत्वेन स्नानस्य बलीयस्त्वान्न बाधो युक्तः धर्मजिज्ञासैव तु न्यायप्राप्ता दुर्बलत्वात् बाधितव्या। मैवम्। "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति करणेतिकर्तव्यतयोर्यौगपद्यविधानेनाध्ययनविधिविरोधात्स्नायादिति स्मृतेरेव बाधः । अत एवाऽऽह भाष्यकारः "अतिक्रमिष्याम इममाम्नाय"(शा.भा.)मित्यादि। किञ्चैकस्य वेदवाक्यस्य बाधे स्मृतिरप्रमाणीभवति किं पुनस्समस्तस्यैवानर्थक्यापत्तौ । एवं च विरोधानुसारित्वाद्बाधस्य यन्मात्रमेव विरुध्यते तद् बाधितव्यं, गुरुगृहपरित्यागमात्रं च धर्मजिज्ञासाविरोधि । तस्मात्तावन्मात्रमेव बाधितव्यं न तु मधुमांसादिभक्षणमपीति न तद्बाधः । यथाऽऽहुः—

"तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन् ।
जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते" (श्लो.वा.१०१) ॥

ननु मधुमांसादिभक्षणवद्दारसङ्ग्रहोऽपि विरोधाभावात्प्राप्नुयात् । न । स्नात्वा भार्यामधिगच्छेदिति स्नातकस्यैव दानग्रहणस्मरणात् सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तौ स्नातकव्यपदेशात् । तदुक्तम्—

"गुरुगेहाद्दनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ।
तत्परत्वाविधानाच्च न तावद्दारसङ्ग्रहः" (श्लो.वा.१०३) ॥

सूत्रकारेणाऽपि योऽयमथशब्देन स्मृत्यर्थबाध उक्तः स दृष्टार्थत्वेन गुरुकुलनिवृत्त्यंशमात्रस्य नाविरुद्धस्य मधुमांसभक्ष-

णादेरिति। एतच्च प्रौढिमात्रेणोक्तमस्नातस्य मधुमांसादिभक्षणनिषेधात् समावर्तनात्पूर्वं ब्रह्मचारिव्रतपरित्यागे चावकीर्णित्वापत्तेः। अतो यावद्विचारसमाप्ति ब्रह्मचारिव्रतयुक्तेनैव भवितव्यमिति युक्तम्। ननु वेदमधीत्य स्नायादिति वाक्यादध्ययनानन्तरं गुरुगृहान्निवृत्त्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्माच्च पुनः प्रविश्य धर्मं जिज्ञासमानो विरोधाभावान्न स्मृत्यर्थं बाधेत। नैवम्। अध्ययनविधिविरोधापत्तेरकृतार्थस्य स्मृत्या निवर्तयितुमशक्यत्वाद्विचारसहितमध्ययनं हि विध्यर्थस्तस्मिन्ननुष्ठित एव कृतार्थो भवति अकृतार्थस्य च निर्गमो ऽदृष्टार्थस्सन्ननर्थक एव स्यात् कृतार्थस्य ह्याश्रमान्तरनिवेशाय गुरुगृहान्निर्गमो दृष्ट इति। उक्तं च—

"निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थो गुरुवेश्मनः।
स्मर्यते तस्य नार्थः स्यादकृतार्थस्य निर्गमे"(श्लो.वा.१०९)॥

अतःशब्दोऽत्र हेत्वर्थो यस्मादधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातस्तस्मात्तदध्ययनानन्तरं धर्मोजिज्ञासितव्य इति। आनन्तर्योपदेशतद्दृष्टार्थत्वाभ्यामथशब्देनैवाध्ययनस्य जिज्ञासां प्राति हेतुत्वमुक्तं किमतश्शब्देनेति चेत्। न। आनन्तर्योपदेशाद्धि अध्ययनेन धर्मज्ञाने योग्योभवतीत्येतावदेवाथशब्देनोक्तं स्यात् न त्वनुष्ठानहेतुत्वमतस्तद्वक्तुमतश्शब्द इति। यथाऽऽहुः—

"योग्यत्वमथशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम्।
तदेव हेतुरत्रेति नातःशब्दाद्विना भवेत्"(श्लो.वा.१११)॥

अयं श्लोकाऽभिप्रायः स्वाध्यायोऽध्येतव्य .इत्यध्ययनविधिरेवेतिकर्तव्यताभूतस्य धर्मविचारस्योत्पादकोऽनुष्ठापकश्च तत्रोत्पत्तावथशब्देनाध्ययनस्य हेतुत्वमुक्तम्।दर्शितं चैतत् "तस्मिन् हि सति साऽवकल्पत"(शा.भा.) इति। अतश्शब्दोऽप्यध्ययनवि-

धेरेव धर्मजिज्ञासां प्रति अनुष्ठापकत्वलक्षणप्रयोजकत्वमाहेति । अकथ्यमाने तु धर्मजिज्ञासां प्रत्यध्ययनविधेरनुष्ठापकत्वे फलार्थताऽप्यनुष्ठापकत्वेनाशङ्क्येत सा च शूद्रेऽपि सम्भवात्तस्यापि विचारं प्रयुञ्जीत, अतोऽध्ययनविधिरेव विचारस्य प्रयोजक इति वक्तुमतश्शब्द इति । अथवा जिज्ञासाहेतुत्वेऽप्यध्ययनस्याथशब्देनैव प्रतिपादिते ऽप्यध्ययनविधिप्रयुक्तोऽयं विचारोऽनन्तरमेव स्मृत्यर्थबाधेन कर्तव्य इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमित्याशङ्कायां प्रयोगवचनचोदितयौगपद्यपर्यालोचनयाऽध्ययनस्यैव स्नानबाधं प्रति हेतुत्वमतश्शब्द आह - अध्ययनानन्तरं स्नानं न कर्तव्यं तदाक्षिप्तविचारणविरोधादिति ॥

धर्मस्य जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । नन्वत्र "धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा" इति भाष्यकार आह तत्कथं षष्ठीसमासः ? । उच्यते । नाऽत्र भाष्यकारस्य चतुर्थीसमासोऽत्राभिप्रेतः किन्तु षष्ठीसमास एव चतुर्थीसमासानुपपत्तेः । यत्र हि तादर्थ्ये चतुर्थीसमासो भवति तत्र विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते यथा यूपाय दार्विति । अप्रकृतिविकारयोस्तु न समासो यथा रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति । अत एवाह वार्तिककारः "तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्य"मिति । नचेदं सामर्थ्यप्रदर्शनपरं अतोऽप्रकृतिविकारयोरपि यत्र सामर्थ्यं तत्र समासोभवत्येव धर्मजिज्ञासापदेऽपि सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तस्तादर्थ्यसमास इति वाच्यम् । "समर्थः पदविधि"रित्यनेनैव सिद्धत्वात् बलिहितसुखरक्षितग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । रन्धनाय स्थालीत्यादिषु समासप्रसङ्गाच्च । न चाऽत्र धर्मो जिज्ञासाविकारस्तस्मादसमासः । तदुक्तम्—

"प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्तात् समस्यते ।

तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनाऽस्मिन्न समासता"(श्लो.वा.११८)॥

अतो नाऽयं चतुर्थीसमासः किन्त्वश्वघासादिवत् षष्ठीसमास एव। अत एव भाष्यकारः "सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा" इति षष्ठ्यन्तेन विगृह्णाति। कथं तर्हि धर्माय जिज्ञासेति विग्रहवचनं? नेदं विग्रहवचनं किन्तु षष्ठ्यर्थविशेषप्रदर्शनार्थम्। तदुक्तम्।

"सा हि तस्येत्यनेनोक्तो धर्मस्येत्येष विग्रहः।
धर्मायेति तु तादर्थ्ये षष्ठी वृत्तेति कथ्यते"(श्लो.वा.११९)॥

यदाह भट्टोंवेकः "धर्माय जिज्ञासेति विगृहीतषष्ठ्यर्थपरं भाष्यम्। ननु तादर्थ्यलक्षणसम्बन्धविशेषविवक्षायां तादर्थ्ये चतुर्थ्युपसङ्ख्यानमिति चतुर्थ्येव प्राप्नोति तत्र च समासानुपपत्तिः सम्बन्धमात्रविवक्षायान्तु तादर्थ्यकथनमसम्बद्धम्। अत्रोच्यते सूत्रकारेणाऽत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षयैव धर्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासः प्रयुक्तो निर्विशेषसामान्यानुपपत्तेस्तु तादर्थ्यरूपाविशेषनिष्ठता धर्मायेति भाष्येण दर्शितेति न कश्चिद्दोषः। धर्मजिज्ञासेत्यत्र कर्तव्येति शेषः।

अत्र केचित्— न चाऽत्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इच्छाया अकर्तव्यत्वात्। सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासा विचारं विना न सम्भवतीत्यन्तर्णीतविचारजिज्ञासापदसामर्थ्याद्वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुको धर्मविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञासूत्रार्थस्सम्पद्यत इत्याहुस्तन्न युक्तिसहमिव। "सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति" भाष्यविरोधात्। न चेच्छायाः कर्तव्यत्वानुपपत्तिः बुभुक्षावदुपपत्तेः दृश्यते च मन्दाग्नीनामपि भेषजादिनाऽपि तत्कर्तव्यता। न चेच्छाया इच्छाविषयत्वाभावात्कर्तव्यत्वानुपपत्तिः मन्दाग्नीनां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात्। अत एव भाष्यकारेण "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छे"दिति

सा चतुर्विधा—धर्मस्वरूपप्रमाणसाधनफलैः ।

नन्वध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्राक्षेपाद्धर्मस्वरूपप्रमाणजिज्ञासयोः कः प्रसङ्गः ? । उच्यते– उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः, यदि हि वेदवाक्यार्थो धर्मः स्यात् वेदश्च प्रमाणं ततोऽसौ विचारः कर्तव्यो भवति । इतरथा काकदन्तपरीक्षावत् स्यात् । तदध्ययनविधिरेव प्रमाणादिविचारमाक्षिपति । धर्मग्रहणं

धर्मजिज्ञासां कर्तुमिच्छेदिति धर्मज्ञानेच्छानिर्वृत्त्यर्थं द्वितीयेच्छोपात्ता, इच्छोपदेशेनाऽपि च कर्तव्यतोपदिष्टा भवत्येव तत्पूर्वभावित्वादिच्छायाः । उक्तं च व्याख्यातृभिः "अनुपात्तमपीच्छारूपं सूत्रकृता सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यर्थं भाष्यकृतोक्तमिच्छेदिति । तदाह —

"सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यै द्वितीयेच्छाऽत्र सूत्रिता"(श्लो.वा.११७)।

जिज्ञासापदस्य विचारवाचित्वे तु न काचिदनुपपत्तिः ।

एवं तावत्सूत्रार्थमुपपाद्य सम्प्रति सूत्रोपात्तजिज्ञासाभेदं दर्शयति । सेति । यदाह भाष्यकारः "स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः ? कथं लक्षणकः ? कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनाभासानि ? किंफलश्चेति ? । साधनाभासशब्दश्चात्र वार्तिककारैर्व्याख्यातः । तथाहि—

"अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते ।
क्रत्वर्थं पुरुषार्थस्य तदर्थं च क्रतो"रिति (श्लो.वा.१२२)॥

प्रसङ्गाभावादाद्यं जिज्ञासाद्वयमाक्षिपति । नन्विति । समाधत्ते । उच्यत इति । उपोद्घातत्वं विवृणोति । यदीति । प्रसङ्गादधर्मजिज्ञासामप्युपक्षिपति । धर्मेति । एतस्य प्रतिज्ञासूत्रत्वेऽपि ग्रन्थान्तरोक्तरीत्याऽधिकरणमेवं व्याख्येयम् । तथाहि—

चोपलक्षणार्थम्— अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वात्। अकारप्रश्लेषेण वा सूत्रमधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरवद्यम्।

"स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः।
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥
अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोकसिद्धाऽवघातवत्।
नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न सम्भवी॥
दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम्।
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः" इति॥

ननु प्रसिद्धश्चेद्धर्मो न जिज्ञास्यः प्रसिद्धे ज्ञानेच्छाऽभावात्। अथाप्रसिद्धो न तरां। तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम्। उक्तं च—

"प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वात्तु नेष्यते।
अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वात् न तरामित्यतोऽब्रवीत्"(श्लो.वा.१२४)॥

उच्यते। सन्दिग्धत्वं सप्रयोजनत्वं च विचाराक्षेपे कारणद्वयमुक्तं, धर्मश्च तथा, तस्मादयमपि जिज्ञास्यः। केचिच्चैत्यवन्दनादिकं धर्ममामनन्ति, अपरे ऽग्निहोत्रादिरूपं, तत्र विचारं विनैव प्रवर्तमानो यं कञ्चिदेवोपाददानो विहन्येतानर्थं च प्राप्नुयात्। निःश्रेयससाधनत्वाच्च सप्रयोजनत्वं धर्मस्य सकलजनसिद्धं तस्माद्धर्मो जिज्ञास्य इति। तदुक्तम्—

"जिज्ञास्यः संशयाद्धर्मः श्रेयस्करतयाऽपि च।
असन्दिग्धो ह्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्निष्प्रयोजनः"(श्लो.वा.१२५)॥

अतस्तन्निर्णयार्थं शास्त्रमारब्धव्यम्।

एवमथातोधर्मजिज्ञासेत्यनेन शास्त्रारम्भमुपपाद्येदानीं शा-

१ जैमिनीयन्यायमाला १ अ० १ पा० १ अ०।

(द्वितीयं धर्मलक्षणाधिकरणम्)

सू० चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः* ॥ २ ॥

प्रथमं तावत्को धर्मः ? कथं लक्षणकः ? इत्येतद्द्वयमनेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते—यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणं चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधावर्थाच्चोदनागम्य एवाग्निहोत्रादिर्धर्मो नाऽतल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्ध्यति । तथा यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधावर्थात् प्रमाणसिद्धिर्वेदितव्या ।

त्रमारभते । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति । सूत्रतात्पर्यमाह । प्रथममिति । एतद्द्वयं धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं चेत्यर्थः । किं श्रुत्या किं चाऽर्थाद्गम्यत इत्याकाङ्क्षायां वचनव्यक्तिभेदेन तद्दर्शयति । यो धर्म इति । ननु स्वरूपविशेषेऽपेक्षिते प्रमाणविशेषविधानमसङ्गतमित्यत आह । स्वरूपमपीति । धर्मपदार्थस्येदं प्रमाणमित्युक्ते प्रमाणायत्तत्वात्प्रमेयसिद्धेरर्थादिदमुक्तं भवति । यच्चोदनाप्रवेदितं तद्धर्मस्वरूपमिति । ननु यदि प्रमाणान्तरानवगम्यो धर्मः कथमनूद्यते अप्रमाणसिद्धस्यानुवादासम्भवात् । प्रमाणान्तरप्रमेयत्वे तु चोदनैव प्रमाणमेवेति विधानं विरुद्ध्यते । सामान्यतः सिद्धस्यानुवाद इति चेत् । न । निर्मूलायास्सामान्यासिद्धेरसंभवात् । लोकप्रसिद्धिर्मूलमिति चेत् । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिरिक्ताया लोकप्रसिद्धेरसम्भवात् विचित्रानेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धे र्न तया धर्मसिद्धिः । नाप्यर्थापत्तिः

---

* चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य स्वरूपाधिगमे सोऽर्थः—बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं धर्म इति सूत्रार्थः ।

कश्चित्त्वाह—कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इ-

जगद्वैचित्र्यस्य स्वभावादेवोपपत्तेः। प्रमाणान्तरसिद्धे च वस्तुनि चोदनाया अनुवादकत्वापत्तेः। धर्मानुवादेन चोदनाप्रमाणविधौ चार्थपदस्यानन्वयप्रसङ्गः। नहि तदाऽनर्थस्य धर्मत्वं प्राप्तं यन्निवर्त्येत। नाऽपि सामान्यतो धर्मे चोदना प्रमाणत्वेन विधातुं शक्यते तस्याः शब्दान्तरावसितभेदाग्निहोत्रादिधर्मविशेषविषयत्वात्। अत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमाऽऽदयस्तावत्क्रियाविशेषा धर्मत्वेन कार्यतया स्मर्यन्ते। वक्ष्यति च "यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते (शा. भा.)। तत्र निर्मूलमेवेदं स्मरणमिति चार्वाकाः। योगिप्रत्यक्षमूलमिति वैशेषिकादयः। एवं चानेकधा मूलविप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षाद्यनुप्रवेशव्यवच्छेदेन चोदना प्रमाणत्वेन प्रतिज्ञायते "चोदनैव तत्र प्रमाण"मिति। चोदनाया एव विधानान्नात्र प्रमाणान्तरसिद्धता सम्भवति अतो यथा मन्वादिस्मरणप्रतिभासिन्यष्टकादौ चोदना मूलमिति वक्ष्यति तथेहापि च द्रष्टव्यम्। मूलविशेषानवधारणाभिप्रायं चैतत् वार्तिकम्—

"धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यत' (श्लो. वा. सू. २) इति।

न चाऽर्थपदानन्वयः एतद्वचनव्यक्तिसाधनत्वेनार्थवत्वात् अर्थपदाभावे हि यश्चोदनालक्षणस्स धर्म इति वचनव्यक्तिः सम्भाव्येत। अस्यां च श्येनादेरनर्थस्यापि धर्मत्वमापद्येत चोदनालक्षणत्वात् नित्यानुवादभूते त्वर्थग्रहणे नेयं वचनव्यक्तिः सम्भवति॥

प्रसङ्गादेकदेशिकृतं सूत्रार्थवर्णनं दूषयितुमुपन्यस्यति—

कश्चित्त्विति। कथमनेन सूत्रेणाऽयमर्थ उच्यते ऽत आह

त्येतदनेन सूत्रेणोच्यते, चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति ।

तदयुक्तम्—यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां विधावेव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे चाऽप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् । क्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि विध्येकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्रधानविधिशेषत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्राऽपि किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तेन कस्याऽत्र सिद्धार्थतां निरस्य कार्यार्थतोच्यते ? । " अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् ? न, तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वमस्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम्, अथ नास्ति ? कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ? ।

अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्थे प्रामाण्याऽयोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् ? । किमिदानीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रम् ? सुव्याहृतं तर्हि शास्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ।

कथं च कार्ये एव प्रामाण्यम् ? । तत्रैव व्युत्पत्तेः—

चोदनेति । दूषयति । तदिति । गूढाभिप्रायमाशङ्क्य निराकरोति । अथेति । येषां कार्यार्थत्वानुपपत्तिस्तेषामप्रामाण्यमेव सूत्रकारस्याभिमतमिति भावः । एतदेव दूषयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरमाह । तत्रैवेति । व्युत्पत्तेः— सङ्केतग्रहात् ।

प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः, सा च कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् ? नावश्यं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः—काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थे व्युत्पत्तिदर्शनात् ।

अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव—नहि तदा शब्दान्तरवशेन शब्दान्तरस्याऽर्थे व्युत्पत्तिः सम्भवति सर्वस्य धर्मस्याऽप्रसिद्धत्वादिति चेत् ? । अस्त्वेवम्, तथाऽपि पश्चाद्बहुशः सिद्धार्थे शब्दप्रयोगदर्शनात् कोऽयं राजा ? पाञ्चाल इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्यर्थमात्रं वाच्यमिति सुज्ञानम् । यथैव हि कस्यां चिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि पश्चाद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्तिव्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम् ।

किञ्च प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानामतः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते । न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति, अतः

एतदेवोपपादयति । प्रवृत्त्यधीनेति । उत्तरं निराकरोति । नाऽवश्यमिति । विशेषं शङ्कते । प्रथमेति । परिहरति । अस्त्विति । इतश्च न कार्य एव प्रथमव्युत्पत्तिरित्याह— किं चेति ।

सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः कैश्चित्सिद्धार्था भवन्ति । सर्वेषां तु कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात् । तत्राऽन्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् ? । वक्तृज्ञानानुमानादिति चेत् ? न, यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम् । न चाऽन्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम् ? ।

अथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितज्ञानमनुमीयते ?, ततः कार्यवाचकेऽप्यसिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात्[1] ।

किञ्च प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम्—यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्य चिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् । तथाऽपि सिद्धार्थता तावदवगता, तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः । किं च बहुशः पुत्रजनने सति एवं शब्दप्रयोगादऽन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात् पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव ।

किं च प्रवृत्त्यधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति, तथा हि—यदा कश्चित् प्रवृत्तावऽत्यन्तासमर्थं वृद्धमाऽऽतुरं वा प्रति विनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते 'नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ति' इति, तत्रान्यो दैवसङ्गतः कश्चिदर्थी तद्वाक्यमर्थोच्छ्रुत्वा नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति, एतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पित्सुः

(१) प्यपिसिद्धेरिति पु० पा० ।

फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते, तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् ।

का चास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः? यदि तावद् 'यत्कार्यं तद्वेदार्थ एव' इति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते, तथा सति—उद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात् । किं चोपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् ।

अथ 'यो वेदार्थः स कार्यरूप एव' इति' ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थशब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणम् ?, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य ? ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् ।

अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्?, ततोऽयमर्थो भवति-योऽर्थात्मकः—अभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः, ततश्च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनाऽनभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् ।

दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । वचनव्यक्त्यसम्भवेनापि तद्व्याख्यानं दूषयति । का चेति । तत इति । सूत्रगतधर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वादेवं वचनव्यक्तिः पर्यवस्यतीत्यर्थः । ततः किमतआह । तत्रेति । अभ्युदयः प्रयोजनम् । श्येनादीनामपि वेदार्थत्वेनोद्देश्यत्त्वात्तत्राऽप्यर्थत्वं विधेयमित्यर्थः । ततश्चेति । योऽर्थरूपो वेदार्थस्तस्यैव कार्यताविधानादिति, भावः ।

मा भूदिति चेत् ? न, तेषामपि लिङा कार्यताऽवगमात् । श्येनयागस्य कार्थता निवारयितुं शक्यते न नियोगस्य, तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाऽभावात् सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात्, न च तथा सम्भवति विधिप्रत्ययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् ।

अथ पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुष्यज्य 'चोदनालक्षणो वेदार्थः' इत्येकं वाक्यम् 'अर्थो धर्मः' इत्यपरं वाक्यम् । तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्, अनुषङ्गवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसङ्गतम् ।

अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते ?। किं कार्य एव धर्मरूपो वेदार्थः स एव जिज्ञास्यो नान्यः ?, तथा चेत् ? य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्राक्षराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् ।

इष्टापत्तिं शङ्कते । मा भूदिति । तेषामपीति । श्येनादिनियोगानामपीत्यर्थः । कार्यत्वानङ्गीकारे दोषमाह । असतीति । सिद्धे चेति । तन्मते व्युत्पत्तिविरहादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराकरोति । अथेति । प्रतिज्ञातस्येति । प्रतिज्ञासूत्रगतधर्मपदस्य वेदार्थपरत्वात् वेदार्थस्यैव तत्र प्रतिज्ञा न धर्मस्येति भावः । धर्मत्वमुच्यत इति । धर्मशब्देन प्रतिज्ञातं वेदार्थमुद्दिश्य चोदनालक्षणशब्देन तस्य कार्यत्व उक्ते कस्मात्कार्य इत्यपेक्षायां तस्य कार्यत्वसिद्धयेऽर्थपदेन धर्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते ?, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात्। अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता, तस्माद्विशेषणमेवैतत्। विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादऽनभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात्। ततश्च "अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत्। तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम्।

तदिह धर्मं विषयीकृत्य चिन्त्यते—किमस्य न किंचित् प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथ वा विकल्पः ? अथ वा समुच्चय ?

आद्य इति। धर्मरूपो वेदार्थो जिज्ञास्य इत्यत्र धर्मस्यार्थत्वात्स एव जिज्ञास्य एवं च सूत्राक्षरविनाशो न भवति वेदार्थपरत्वे तु धर्मपदस्य तद्विनाश इत्यर्थः। आनर्थक्याङ्गीकारे च भाष्यविरोध इत्याह। अनर्थेति। ततश्चेति। नियमाभाव इत्यर्थः। अतोऽस्मदुक्त एव सूत्रार्थो युक्त इत्याह। तस्मादिति। उक्तं च—

"द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते"।
स्वरूपेऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यतेऽर्थतः"(श्लो. वा. २)

एवं तावत्सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा सम्प्रति सूत्रसूचितं विचारस्वरूपं दर्शयति। तदिहेति। ननु प्रतिज्ञासूत्रेऽनुपपन्नोऽयं विचारः पुनरुक्तश्च सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यामस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नापि प्रतिज्ञोपपत्तिः। सम्भवदर्थविषयं हि वाक्यं प्रतिज्ञोच्यते। न ह्ययमर्थः सम्भवति यत्प्रत्यक्षायोग्यं वस्तु तत्र वाक्यं प्रमाणमिति।

इति। तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादीनां चाऽसामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः, प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः, योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः, जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाऽग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम्, चोदनैव सा च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः। तदिह चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते।

निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वितीयसूत्रमात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रताशङ्का मा भूदिति परीक्षाशास्त्रमेवेदमिति ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम्। यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते तथापि वक्ष्यमाणमेव श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्तितम्।

प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वाद् भविष्यति धर्मे प्रामाण्याऽसंभवात् तत्पूर्वकत्वेनेतरेषामप्यप्रामाण्यात् प्रमाणान्तर—नियम—विकल्प-

---

उच्यते। वक्ष्यमाणोऽप्यर्थः प्रतिज्ञासमर्थनार्थमत्रोच्यमानो न दुष्यति। नचात्र पूर्वपक्षयुक्तय उक्ताः विचारस्वरूपमात्रकथनात्। सम्भवदर्थविषयत्वं चाग्र एवोपपादयिष्यति। आद्यं विवृणोति। तत्रेति। एवं सूत्रसूचितं विचारं सङ्क्षिप्य सूत्रार्थमुपसंहरति। तदिहेति। इदानीमुत्तरसूत्राणि सङ्क्रमयन् भाष्यकारमतेन तावदेतत्पादगतपदार्थाननुक्रामति। निमित्तेति।

समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सिद्ध्यति।

औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतः प्रामाण्यमऽर्थान्यथात्व-कारणदोषज्ञानाभ्याम ऽप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रा-दिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तम्। न चापवादकमर्थान्यथात्वज्ञानं साक्षादस्ति, नापि कारणदोषज्ञानम्, पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषाणाम्। पदपदार्थसंबन्धस्याऽकृत्रिमत्वात् तद्द्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते—

'शब्दस्यैवानित्यत्वात् कुतः सम्बन्धनित्यता(श्लो'.वा.) इत्याक्षिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे सम्बन्धनित्यत्वे समाहिते, मा भूत् पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके सम्बन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः सामयिको वा। अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, पदार्थानां सम्बन्धग्रहणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्यं सम्भवतीति तद्भूताधिकरणेन प्रतिपादिते—

पुनर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात् काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात् तद्द्वारेण दोषसंस्पर्शमाशङ्क्य-स्मर्तव्यत्वे सत्यऽस्मरणाद् योग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासम्भवात् समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादऽपौरुषेया वेदाः इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्धं प्रामाण्यमित्येवं समस्तः प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादनेन तस्यैव परिकरः। सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादार्थोऽनुक्रान्तः। वृत्तिकारमतं

तु पश्चादनुक्रमिष्यामः । प्रकृतमनुसरामः—प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेति ।

ननु प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यम्, शब्दस्य तु सर्वदैव प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वान्न तदनपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति, उच्यते—प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न समर्थम् ।

यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च, फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नाऽपूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वाद् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न सम्भवति, तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणम् ।

ग्रन्थो निगदव्याख्यातः । प्रतिज्ञातार्थमुपपादयितुमाह । प्रकृतमिति । शब्दस्येति । यथाहुः—

"प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दोऽर्थं प्रापयेत्सदा ।
स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते" (श्लो. वा. २२) इति ॥

ननु फलसाधनस्य द्रव्यादेरेव धर्मत्वाङ्गीकारात्तेषां चैन्द्रियकत्वात्कथं न धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति । यद्यपीति।य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते? योहि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते । यथा पाचको लावक इति । तेन यःपुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके वेदे ऽपि—

भावनाबलजं तु योगिप्रत्यक्षं भविष्यत्यपि धर्मे समर्थमिति मनोरथमात्रम्। भावना ह्यनुभूतगोचरनियताऽनुभूतेष्वेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत्। न च सात्र प्रमाणं स्मृतित्वादेव, नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात्। नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षलक्षणम्, अपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत्? सुतरां धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासम्भवात्। तस्मादनिमित्तं प्रत्यक्षम्। तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि।

काश्यपीयाः पुनः प्रातिभज्ञानमृषीणां धर्मे प्रवर्तत इत्याहुः, तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात् प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे, । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वा-

---

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यास"न्निति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यत इत्यर्थः। तथापीति।

"द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते।
ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" (श्लो. वा. १.४)॥

भावनेति। योगाभ्यासजनितः संस्कारविशेषो भावना तज्जनितं तु ज्ञानं स्मृतिरूपमेव भवतीत्यर्थः। बाह्यमतेन शङ्कते। नेन्द्रियेति। कल्पनेति। नामजात्यादियोजनाराहितत्वमित्यर्थः। अविकल्पेति। फलसाधनत्वेन रूपेण धर्मत्वं नचतेन रूपेण निर्विकल्पकेन ग्रहणं सम्भवति वस्तुस्वरूपमात्रावगाहित्वात् तस्येत्यर्थः। प्रातिभमिति। प्रतिभा-धर्मविशेषस्तज्जन्यमित्यर्थः। तत्त्विति। तत्तु प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्म इति सम्बन्धः।

दसत्यऽपवादे युक्तं प्रामाण्यम् ।

ननु न बुद्धिजननमात्रात् प्रामाण्यं युक्तम्, अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात् । सत्यम्। तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्यं वेदे तु तदभावात् स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमऽनपोदितं भवति ।

यादृच्छिकत्वेन लिङ्गाद्याभासकल्पत्वादित्यर्थः । शब्दस्य तु धर्मे युक्तं प्रामाण्यं सम्भाव्यमानत्वात् अर्थगोचरशक्तिर्हि प्रमाणानां प्रामाण्यं सा च शब्दे सम्भवति । यतः—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि"

इत्यन्तासत्यपि गगनकुसुमसंसर्गादौ स धियमुपजनयिष्यतीत्यर्थः । नन्वेवं सति तद्वदेवाप्रामाण्यमापद्यते बुद्धिजनकत्वाविशेषात् एवञ्च प्रामाण्यं साधयतो ऽप्रामाण्यमापतितमित्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति । परिहरति । सत्यमिति । अयमाशयः । उत्सर्गोहि ज्ञानजननेन प्रामाण्यं तत्पौरुषेयेषु वन्ध्यासुतोयातीत्यादिषु दोषादपोद्येतापि, अपौरुषेयेतु शब्दे पुंदोषाभावात् स्वयमदुष्टत्वाच्च प्रमाणतैवानपोदिता सेत्स्यतीति । यथाहुः—

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।
तेनोत्सर्गेस्थिते तस्य दोषाभावात्प्रमाणता" (श्लो.वा. ६)।

उक्तञ्चान्यैः— "प्रमाणं भ्रमः संशयः स्मरणं संम्वाद इति पञ्चधा ज्ञानं विभजामहे तस्मात्सर्वमेव शाब्दमर्थगोचरं प्रमाणप्रमाणञ्च, दोषसदसद्भावनिबन्धनश्च प्रमाणेतरविभागः प्रत्यक्षादिवद्वे"ति । ननु चोदनाप्रामाण्यसदसद्भावविचाराधिकारे तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारप्रतिसमाधाने वक्तव्ये सर्वविज्ञानप्रामाण्यप्रतिज्ञावचनमसम्बद्धमप्रस्तुताभिधा-

कथं पुनः प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः ? । तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यऽधिकृत्य चिन्त्यते—किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वत एवावगम्यते ?, अथ वाऽन्यतरदपि स्वभावेनाऽनिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यते ?, आहोस्विदप्रामाण्यं स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वाऽवधार्यते ?, उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदऽर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यमानेनाऽप्रामाण्येनाऽपोद्यते ! इति ।

तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इति केचित्,

---

नादित्याशङ्क्य चोदनाप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव सर्वविज्ञानप्रामाण्यचिन्तेत्याह । तदर्थमिति । अयमाशयः। यदाहि सर्वसंविदामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं बाधकारणदोषायत्तश्चाप्रामाण्यमिति सिद्धम्भविष्यति वेदे चापौरुषेये तदुभयाभावात्स्वतः सिद्धमेव प्रामाण्यमिति । तदेवं वादिविप्रतिपत्त्या संशय्य द्वयं स्वत इत्याद्यं पक्षं परिगृह्णाति। तत्रेति । स्वयमतदात्मनो देवैरपि तादात्म्यापत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वात् द्वयं स्वतः, नहि सिकतासु तैलादिकमाधातुं शक्यमिति । एतच्च सत्कार्यवादिमतं तन्मते हि सर्वमेव कार्यजातं सदुत्पद्यत इति प्रामाण्याप्रामाण्यात्मकमपि स्वत एव, यत्स्वतोऽसत्तन्न साध्यं यथा शशविषाणमसदुत्पत्तौ च मृत्तिका घटस्य वीरणङ्कटस्येत्युपादाननियमो न स्यादसत्वाविशेषेण हि सर्वं सर्वस्मादसदुत्पद्येत । यस्य यदुत्पत्तिशक्तिरस्ति तां निश्चित्य यो यदर्थीस त दुपादत्त इति शक्तितोनियम इति चेत् । नैवम् । अविशेषात् । अस्माकं शक्त्यात्म-

तदयुक्तम्—न हि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति वेदयितुं विरोधात् ।

अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति काप्यप्रामाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तम्—

ना विकार उपादानेऽस्तीति मतं भवतस्तु विकारोत्पत्तिशक्तिरुपादानेऽस्तीति वाचोयुक्तिमात्रं भिद्यते नार्थः । सत्वे कारकव्यापारानर्थक्यमिति चेत् । न । अभिव्यक्तिफलत्वात् । सन्तोपि हि विकाराः पूर्वमनभिव्यक्ताः कारकव्यापारैरभिव्यज्यन्ते । अभिव्यक्तावुत्पत्तिशब्दोऽनर्थक इति चेत् । अभिव्यक्तिभेदात् । घटस्यान्धकारातिरोहितस्य दीपेन तदुत्सारणमभिव्यक्तिः । मृदि तु मृत्स्नाकारस्य प्रोत्सारणं कुलालेन क्रियते स्थूलाकारता प्रकटीक्रियते सा च पूर्वमपरिदृष्टेत्युत्पत्तिव्यपदेश इति दिक् । तमिमं पक्षं प्रतिक्षिपति । तदयुक्तमिति । न तावदेकस्यां ज्ञानव्यक्तौ द्वयं सम्भवति विरोधात् । प्रामाण्याप्रामाण्ये हि परस्परपरिहारास्थितिविरोधेन विरुध्येते कथमेकव्यक्तिनिवासिनी स्याताम् । अथैकस्यैव विज्ञानस्य द्वयं स्वत एव प्रकाशत इति मतं तथापि विरोधः । यदुक्तमसतस्साध्यत्वानुपपत्तिः तन्न । सतोप्यात्मादेरसाध्यत्वदर्शनात् । यदपि सिकतासु तैलादिर्नज्ञायते इति तदप्ययुक्तम् । तस्य तदुत्पादनशक्त्यभावात् । न हि सर्वं सर्वोत्पादनशक्तियुक्तम् । अधिकं दूषणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । अतो यथा नैकस्याग्नेश्शीतोष्णस्वभावत्वं विरुद्धधर्म्माध्यासस्य भेदनिबन्धनत्वात् । एवं न ज्ञानस्य प्रमाणाप्रमाणस्वभावत्वम् । अथ विरोधपरिजिहीर्षया भिन्नव्यक्त्याश्रयं नीलपीतवत्स्वतोद्वयमित्युच्यते । तदप्ययुक्तमित्याह । अथेति ।

कारणान्तरानिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे किं क्व ज्ञाने भवतीति न शक्यं विवेक्तुम् । अतो द्वयमपि स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे । तदप्यपेशलम्—एवं हि गुणदोषावधारणात् प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थमनवगमयद्विज्ञानं निस्स्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् ।

तथा हि—न ज्ञानमुत्पन्नमित्येतावताऽर्थतथात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्च, अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात् कारणगुणज्ञानात्संवा-

---

कथं न युक्तमत आह।कारणान्तरेति । स्वतोद्वयवादिना प्रामाण्याप्रामाण्यावधारणे कारणान्तरस्य संवादादेरनपेक्षणात् । ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे सर्वज्ञानेषु बोधरूपायाः स्वतोविशेषाप्रतिभासनात् कस्यां ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यं कस्यां नेत्यानिश्चयाद्व्यवहारोच्छेदः स्यादिति भावः । परतोद्वयमिति पक्षान्तरमुत्थापयति । अपेशलत्वे कारणमाह । अत इति । एवं हीति । सर्वं हि विज्ञानं स्वभावद्वयेऽन्तर्भूतं किञ्चित् प्रमाणस्वभावमवशिष्टमप्रमाणस्वभावमिति स्वभावान्तराभावात्पूर्वं च केनापि रूपेणाऽनवधारणे निःस्वभावत्वं स्यात् निःस्वभावस्य चाभाव एव प्राप्त इति परतोपि कस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्यातामिति भावः । ननु ज्ञाने सत्वगुणत्वज्ञेयत्वादिस्वभावसद्भावात्कथं निःस्वभावत्वम् । मैवम् । सत्वगुणत्वादीनामप्यन्यतरांशपातित्वाद्गुणदोषावधारणात्प्राक्—प्रामाण्याप्रामाण्यानवधारणे च स्वभावद्वयवर्जितं क्रियात्मकं किं स्वभावकं स्यादित्यनवधारणं स्यात् अत एतत्पक्षासम्भवात्पक्षान्तरमेव युक्तमित्याह। तस्मादिति । युक्तमेव दर्शयति । तथा-

हीति । अयमाशयः । अप्रामाण्यं नाम प्रामाण्याभावस्तस्याव-स्तुत्वान्न कुतश्चिदुत्पादः प्रामाण्यन्तु वस्तुत्वात्कारणगुणजन्यम् । ननु प्रामाण्याभावस्य प्रध्वंसादिरूपस्य मीमांसकैर्वस्तुत्वेनेष्टत्वा-दवस्तुत्वादित्यसिद्धो हेतुः सिद्धत्वे वा घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तिकः। उच्यते । एतन्मतवादिनो बौद्धस्य तुच्छमभावो न वस्त्वन्तरं, यदि वस्त्वन्तरं स्यात्सत्यपि तास्मिन् भावस्य पूर्ववद्दर्शनं स्यादविशेषात् । न हि घटे सति पटस्यानुपलब्धिः । भावविरोधित्वादभावस्या-यमदोष इति चेत् । न । यद्यकिञ्चित्करोयं भावस्याभावः ? कथं विरोधी स्यात् । अथ किञ्चित्करः ? तथापि न तावद्भावस्वरूपं करोति अर्थान्तरकरणे तु कोविरोधः । तस्माद्घटाभाव इति घ-टस्य भावो नास्तीत्यर्थः । नच घटादिप्रध्वंसेनानैकान्तः तस्य तेन निर्हेतुकत्वाभ्युपगमात् । प्रामाण्यं तु स्वालम्बनाव्यभिचारि-त्वं तस्य च वस्तुत्वाद्युक्ता गुणैरुत्पत्तिरिति । ननु के पुनरमी गुणाः ये प्रामाण्यस्योत्पादका इत्युच्यन्ते यदि भेषजादिभिरा-हितातिशयविशेषा इत्युच्यन्ते तर्ह्यनाहितातिशयानां न प्रामाण्यं जायेत । उच्यते—

"विशुद्धिरिन्द्रियादीनां गुणानामतिशयः कृतः ।
साम्यं वातादिधातूनां विशुद्धिरभिधीयते" ॥

साम्येन हि स्थिता वातादयः प्रामाण्यमुपजनयन्ति, तद्वै-षम्ये तु तिमिरादयो दोषा जायन्ते, शब्दे तु वक्तुराशयशुद्धिर्गु-णो, विप्रलम्भादयश्च दोष इति तज्जन्यमप्रामाण्यं, प्रामाण्यं त्वर्थ-निश्चयोवस्त्वात्मक इति तद् गुणेभ्योजायते ज्ञायते चेति । यदि प्रामाण्यं स्वतः स्यात् अप्रामाण्यमप्यवस्तुत्वेनाजन्यत्वाद-न्यानधीनं, तर्हि सर्वज्ञानानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गः स्वप्नादिज्ञाना-नामपि ज्ञानत्वाविशेषात् । ननु कथमप्रामाण्यमजन्यं दोषान्वय-

दज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते । शाब्दे चाप्तप्रणीतत्वं गुणः, न च वेदे तदस्त्यपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । "वनस्पतयः सत्रमासत" "शृणोत ग्रावाण" इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्, अप्रत्ययिततरप्रणीतत्वादप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते अभिधीयते--

परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् ।
मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति ॥ ७ ॥

यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसं-

---

व्यतिरेकानुविधायित्वेन तज्जन्यत्वावगमात् । कामली हि पीतं शङ्खं जानाति, तदपगमे च शुक्लं, अतोऽवस्तुनोपि हेतुजन्यत्वमापन्नं, तदनभ्युपगमे वा स्वप्नादिज्ञानानामपि प्रामाण्यापत्तिः । उच्यते । नात्र दोषैरप्रामाण्यं जन्यते तेषां प्रामाण्यजनकगुणोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेनोपक्षीणत्वात् । सत्सु च दोषेष्वसन्तो गुणा न स्वकार्य्यं प्रामाण्यं जनयन्तीत्यप्रामाण्यमेवानपोदितं स्वाभाविकमास्ते । तदुक्तं—

"तस्मात्कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम् ।
स्वभावतोऽप्रमाणत्वं तदभावे न लक्ष्यते" इति (श्लो.वा.४४)॥

एवं च गुणाधीनप्रामाण्याभ्युपगमान्नित्यवेदवादिनाञ्च तदसम्भवादाप्तप्रणीतत्वे च प्रमाणाभावाद्वेदानामप्रामाण्यमापन्नमित्याह । शब्दे चेति ।

एवं तावत् परतः प्रामाण्येन पूर्वपक्षं कृत्वा संप्रति तमेव दूषयन् सिद्धान्तमारभते। इति प्राप्त इति। श्लोकार्थं विवृणोति । यदि हीति। अर्थक्रियाज्ञानं चाव्यभिचारात्स्वतःप्र-

वादाऽर्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वाविषयभूतगुणाद्यवधारणेऽपरमपेक्षेरन्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत् ।

अथ—अर्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत्? को विशेषः?, अव्यभिचार इति चेत्? न, स्वप्नावस्थायामसत्यप्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् ।

अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया? तच्चाव्यभिचार्येव न हि कचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत्, नतु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं सम्भवति—अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गमविज्ञानेन स्वप्नावस्था-

---

माणमर्थक्रियां निश्चाययच्छक्नोति पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययितुमतो नानवस्थेति शङ्कते । अर्थक्रियेति। उपलक्षणं चैतत् ज्ञानान्तरसंवादोपि नार्थतथात्वाभावे घटत इति ततोऽप्यर्थतथात्वनिश्चयः तथा गुणवत्कारणजन्यं यथार्थमेव भवतीति कारणगुणावधारणादपि शक्यते ऽर्थस्य तथाभावो निश्चेतुमिति । परिहरति। नेति। अतोऽर्थज्ञानं व्यभिचारान्न स्वतःप्रमाणमित्यर्थः। अर्थक्रियाशब्देन नोदकाहरणादिकमुच्यते किन्तु ज्ञानमेव सुखात्मकं, सर्वं च ज्ञानं स्वार्थे स्वत एव प्रमाणमव्यभिचारादिति शङ्कते। अथेति । परिहरति। सत्यमिति । पूर्वज्ञानं—सुखजनकज्ञानम् । भवतु नाम तेन ज्ञानेनार्थक्रियायास्सुखस्य सत्यत्वनिश्चयः तथापि पूर्वज्ञानस्य याथार्थ्यं दुर्न्निरूपं, अयथार्थादपि ज्ञानात्सुखोत्पत्तेरित्यर्थः । किञ्चार्थक्रियालिङ्गकानुमानप्रवृत्तेः पूर्वं केनचिदर्थस्य निर्णयोऽङ्गीकर्तव्यः अन्यथा व्याप्तिग्रहणस्यैवासम्भवः । यच्च पूर्वमर्थनिर्णायकं तस्य स्वतः प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यं एवं च सर्वत्र तथैवास्तु किं वैरूप्याङ्गीकारेण?। सिद्धा-

यां सुखदर्शनात् । तस्मात् स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तमऽर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवं च शब्देऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शाकृतत्वाद् दोषाणामऽपौरुषेये वेदे तदभावात् साक्षाच्चार्थान्यथात्वज्ञानाभावादनपोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद् भ्रान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् ।

न्तमुपसंहरति । तस्मादिति । नन्ववस्तुत्वात् दोषजन्यमप्रामाण्यं न भवति अतस्तज्जन्यं च कथं ततो निश्चेतुं शक्यम् । उच्यते । न निश्चयप्रागभावरूपमप्रामाण्यं, किंत्वविद्यमानार्थप्रकाशत्वरूपं, तच्च शक्यं दोषज्ञानेन निश्चेतुं, अर्थान्यथात्वस्य दोषनिमित्तत्वात् । दुष्टेषु कारणेष्वयथार्थत्वदर्शनात् । स्वतःप्रामाण्योपपादनफलमाह । एवं चेति । ननु गुणविधुरेषु दुष्टेषु च कारणेष्वयथार्थज्ञानं जायते तत्कथमयं निर्णयो दोषनिमित्तकमेवायथार्थत्वं न गुणाभावनिमित्तकमिति । सत्यम् । यद्यपि प्रसिद्धेषु अयथार्थज्ञानेषु गुणाभावो दोषश्चेति द्वयं दृष्टं, तथापि वेदे गुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनात्तन्मा बाधीति दोषनिमित्तमेवायथार्थत्वं शुक्तिकारजतज्ञानादीनां कल्प्यते दोषस्यैव तिमिरादेस्तन्निमित्तत्वेन बहुलमुपलब्धेः । किं च गुणाभावस्याप्रामाण्यहेतुत्वे गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वं वाच्यं तच्च न युज्यते गुणाभावेऽपि शुक्तिरजतादिज्ञानेषु शुक्लत्वभास्वरत्वादिरूपाणां तथाभूतानामेव दर्शनात् धर्म्यंशे प्रामाण्याच्च । तस्मात्स्वकारणादेव यथार्थत्वं ज्ञानस्य, दोषात्त्वयथार्थत्वमिति । अत्रेयमुपपत्तिः । गुणज्ञानासंवादज्ञानात्पूर्वं ज्ञानं तावज्जायत एव, तच्चोत्पन्नमपि तत्संश-

यात्मकमवभासते । अत एव ज्ञानोत्पत्तेरनन्तरमेव प्रमातॄणां भ्रान्तिसंविदितेऽपि रजते सम्यग्रजतबोध इव प्रवृत्तिर्दृश्यते अतो-जातोपि निश्चयः पश्चात्कथमप्रमाणं भविष्यति । सत्यपि संवादे गुणज्ञाने वा तावदेव प्रमाणस्य सत्त्वं नाधिकं किञ्चित् । अतः किं तदपेक्षयेति । यथाऽऽहुः—

"स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते"(श्लो.वा.४७)॥

अत्र पूर्वार्द्धेन ज्ञानहेतूनां प्रामाण्येऽपि व्यापार इति प्रतिज्ञातं उत्तरेण तु सामग्र्यन्तराभावस्तत्र हेतुरुक्तः । अन्येन—विज्ञानसामग्र्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । लोके च स्वशब्द आत्मीयवचनः । ननु स्वतः प्रामाण्यवादिनामपि गुणवदिन्द्रियादिकारणिकैव प्रमाणोत्पत्तिरास्थेया, तद्यदि गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं तदाऽर्थनिश्चयाख्ये तत्कार्येऽपि तदधीनता युक्ता, तदायत्तप्रामाण्याश्रयणात् । उच्यते । प्रमाणोत्पत्तावपि न गुणा इत्येवापेक्ष्यन्ते, किन्तु दोषनिराकरणौपयिकतया, दोषाणां प्रामाण्योत्पत्तिविघातकत्वात् । गुणैरुत्सारितानां च तद्विघातकत्वासम्भवात् । अत एवासत्स्वपि वक्तृगुणेषु वेदे दोषाभावमात्रादेव प्रामाण्यं सिद्ध्यति । किञ्च गुणाः प्रमाणोत्पत्तौ कारणं नैतावता प्रमाणकार्येऽप्यर्थनिश्चयाख्ये तदपेक्षा युक्ता, नहि घटः स्वोत्पत्तौ मृत्पिण्डदण्डादिकारणापेक्ष इति स्वकार्यजलाहरणेपि तदपेक्षेत । लब्धात्मनां स्वकार्येषु कारणनिरपेक्षाणामपि प्रवृत्तिदर्शनात्, कारणगुणाद्यपेक्षायां त्वनवस्थायाः परिहर्तुमशक्यत्वात् । स्वतः प्रामाण्ये तु नानवस्थापत्तिः, ज्ञानस्वभावादेवार्थनिश्चयस्य सिद्धत्वात् मिथ्यात्वाशङ्का तु तद्धेतुभूतदोषाज्ञानादयत्नेनैव निवर्तत इति । तस्माद्बोधस्वभावानुब-

न्धिज्ञानानामौत्सर्गिकमेव प्रामाण्यं, यथाऽऽहुः—

"तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता।

अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत" इति (श्लो.वा.५३)॥

अर्थान्यथात्वज्ञानं च द्वेधा नैतदेवमिति पूर्वावगतरूपोपमर्देन तत्त्वप्रकाशनेन वा। हेतवो ज्ञानानामिन्द्रियादयस्तेषु वातादिसमुत्था दोषास्तिमिरादयः तज्ज्ञानेनोत्सर्गतः प्राप्नुवन्ती प्रमाणताऽपोद्यत इति श्लोकार्थः। नन्वस्तु नाम स्वतः प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु कथं परतस्तस्यावस्तुत्वेन दोषैरजन्यत्वात्। उच्यते। त्रिविधमप्रामाण्यं तत्र संशयविपर्ययोर्ज्ञानात्मकवस्तुत्वाद्दोषजन्यत्वं युक्तमेव। ज्ञानप्रागभावस्त्ववस्तुतयैव प्रसिद्धः। न चास्माकमप्यसौ दोषैर्जन्यते ज्ञानकारणाभावादेव तत्सिद्धेः। यथाऽऽहुः—

"अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः।

वस्तुत्वात् द्विविधस्याऽत्र सम्भवो दुष्टकारणादिति" (श्लो.वा.५४)॥

नन्वप्रामाण्यस्याऽपि परतस्त्वेऽनवस्था स्यात् पारतन्त्र्यस्यैवाऽनवस्थापादकत्वात्। नैवम्। पराश्रयतामात्रस्यानवस्थानापादकत्वात्। सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था भवति यथा प्रामाण्यस्य प्रमाणापेक्षायां, अप्रामाण्ये तु स्वतःप्रमाणेन नैतदेवमिति साक्षाद्विपर्ययज्ञानात्। ननु स्वतः प्रामाण्यपक्षे पूर्वज्ञानमप्यसन्दिग्धमेवोत्पन्नं कथमप्रमाणं भविष्यति येन परेण बाध्यते, पूर्वेणैव परं किं न बाध्येत। नैष दोषः। उत्सर्गतः पूर्वस्याऽपि प्रामाण्यं प्राप्तमेव, अपवादभूतेन तूत्तरेण बाध्यमानं तदप्रमाणं भवति। नच वैपरीत्येन बाधः शङ्क्यः, यद्धि यद्बाधमानमवभासते तत्तस्य बाधकमभिधीयते। नचानागतोत्तरबाधरूपेण पूर्वमवभासते। उत्तरन्तु पूर्वज्ञानबाधमन्तरे-

णानुत्पद्यमानं तस्य बाधकं भवति तच्च स्वत एव प्रमाणमिति न काचिदनवस्था । ननु नेदं रजतमित्यादिना परेण पूर्वस्य बाधो युक्तो विषयैक्यात्, दोषज्ञानं तु कारणदोषविषयत्वेन पूर्वस्माद्भिन्नविषयं, कथं तेन पूर्वज्ञानप्रमाणताऽपोद्यत इत्युच्यते। सत्यमेवम् । तथाऽप्यर्थात्तुल्यार्थतामासाद्य बाधो भवति दोषाणामयथार्थज्ञानहेतुत्वात् । तथाहि शङ्खे पीतमिदमिति ज्ञाने जाते परतश्च ज्ञानकारणदोषे ऽवगतेऽर्थात् पीतिमा शङ्खस्य प्रातिक्षिप्तो भवति यथा क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन भिन्नविषययोरपि चमसगोदोहनयोरवान्तरव्यापारैक्ये न बाध्यबाधकभावस्तथेहाऽपि । तत्किमेष एवोत्सर्गो यत्सर्वदा परेण पूर्वं बाध्यते । नेति ब्रूमः । यदोत्तरज्ञाने बाधधीर्न भवति कारणदोषज्ञानं वा तदा पूर्वस्य बाधः । यदा तु बाधकज्ञानं सापवादं भवति तदा पूर्वज्ञानमेव निरपवादमौत्सर्गिकप्रामाण्यं लभत इति । ननु प्रमाणेन सता तृतीयेन बाधकं बाध्येत तदेव तु कथं प्रमाणं ?, दोषाऽज्ञानादिति ब्रूमः । सर्वं हि ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं यद्यपि विज्ञायमानदोषं भवति । अतस्तृतीयेन बाधकज्ञानेन बाधिते पूर्वस्यैव प्रामाण्यं भवतीति । यस्य तु तृतीयेऽपि ज्ञाने दोषज्ञानं बाधकं वा जायते तस्यास्तु चतुर्थज्ञानावसानो निर्णयः । नत्वेवं, प्रायेण प्रथमज्ञान एव निर्णयदर्शनात् । उक्तं च—

"एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते" (श्लो.वा.६१)॥

शब्दे च वक्त्रधीना एव दोषाः, वेदे च वक्तुरभावान्निराश्रया दोषा न भवन्तीति निरपवादं प्रामाण्यमुपपन्नं भवति ।

"पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणस्तथा ।
प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादनवस्थितेः ॥

के' चित्त्वाहुः—न लोकेपि शब्दस्याऽयथार्थत्वमस्ति तदभावात्, न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति व-

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामाण्यद्वयासत्वात्तेनोत्सर्गो ऽनपोदितः" (श्लो.वा.६५)॥

गुणाश्च स्वरूपसन्त एव दोषानुत्सारयन्ति न ज्ञायमानाः, ततोऽसन्तो दोषा न जाता इति सहजं प्रामाण्यमवतिष्ठते। यदि तु प्रमाणान्तरेण ज्ञाता एव गुणा दोषानुत्सादयेयुस्तदाऽनवस्था स्यात् नत्वेवं, नाऽपि संवादापेक्षं प्रामाण्यमनवस्थानात् । वेदे च प्रमाणान्तरसंवादाऽसम्भवादनुवादकत्वापत्तेश्च ।

"तस्मात् दृढं यदुत्पन्नं न विसंवादमृच्छति ।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम्" (श्लो.वा.८०)॥

अत्र वार्तिककारैः स्वतः प्रामाण्योपयोग्यन्यदपि निरूप्यानन्तरं भाष्यव्याख्याप्रसङ्गेन सुगतसार्वज्ञमार्हतसार्वज्ञं च निराकृत्यानन्तरं सृष्ट्यादौ नित्य एवायमागमः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भस्य प्रतिभातस्ततः प्रभृत्येषा स्वाध्यायपरम्परेति वेदान्तवादिमतं सिद्धान्तपरिपन्थित्वेन—

"नित्यागमावबोधोऽपि प्रत्याख्येयोऽनया दिशा" (श्लो.वा.१४३)

इत्यादिना निराकृत्यानन्तरं भाष्यग्रन्थान् व्याख्याय तत्सूचितमनुमानं च—

"चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।
कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत्" (श्लो.वा.१८१)॥

इत्यादिनोक्त्का भाष्यार्थोपसंहारः कृतस्तत्सर्वं तत्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम् ।

प्रसङ्गादेकदेशिमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति । कश्चित्त्विति ।

(१) टीकानुसारेण कश्चित्त्वाह इति युक्तः पाठः ॥

क्तृभिप्रायानुमापकत्वात् पुरुषवचसाम्, तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शब्दस्य । न वा तस्यापि, विवेकाग्रहणादालिङ्गे लिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः । यदि तु शब्दस्यैवायं व्यभिचारोऽभ्युपेयते स्वाभाविकमेवाऽप्रामाण्यं स्यात्, न हि पुरुषदोषेण शब्दस्य दोषो भवति, यथावस्थितशब्दाभिव्यक्तिमात्रे पुरुषस्य व्यापारात् ।

तदिदमसारम्—यदि लोके शाब्दं नास्ति तदा वेदेऽपि कथं तत्स्यात् ? । 'न ह्यभिप्रायानुमानक्षीणस्य शब्दस्यार्थं प्रति वाचकत्वे प्रमाणमस्ति' इत्युक्तं न्यायरत्नमालायाम्[1] ।

तदभावात्—लोके शब्दलक्षणप्रमाणाभावात् । कथमेतावता

---

(१) न्यायरत्नमालायामेवमुक्तम् "किं च स्वरूपमात्रमपि नाभिधेयम् पदविशेषस्यैव वाचकत्ववद् विशिष्टार्थविषयेणैव विज्ञानेन व्याप्तिग्रहणसंभवात्, यथा हि वाचकत्वं प्रतिपदमऽर्थविशेषं प्रतिगृह्यते-गोपदं सास्नादिमतो वाचकम्, अश्वपदं वाजिवाचकमिति तथा तदन्वितार्थविषयविज्ञानव्याप्तिस्तस्य तस्य ग्रहीतुं शक्यते, आप्तस्य गोपदरचना आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितसास्नादिमद्विज्ञानपूर्विकेति वा । ततश्च पदानाम्—

अर्थस्वरूपवाचित्वमपि नैव प्रसिध्यति ।
प्रागेवान्वितवाचित्वमतो वेदाऽप्रमाणता ॥

नन्वनुमितमप्यर्थं पश्चादनुवदद्वाक्यं वाचकम् स्यात् ?, तन्न, अनुवादकत्वे प्रमाणाभावात् । नह्यनुवादकत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं यतस्तत् कल्प्येत । शक्तत्वादनुवादकत्वमिति चेत् ? तदितरेतराश्रयम्-शक्तेरनुवादस्ततश्च शक्तिरिति । तस्मान्न वाचकत्वं सिद्ध्यति । यदि परम्- अर्थविशेषविज्ञानानुमानासिद्ध्यर्थं पुनर्वाचकत्वमवस्थाप्येत ? तन्नान्तरेणापि वाचकत्वं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेणैव व्याप्तिग्रहणसम्भवादनुपपन्नम् । तस्माल्लोकवचसा-

यच्च व्यभिचाराभ्युपगमे स्वाभाविकमप्रामाण्यं भवति पुरुषदोषस्य शब्देऽनवतारादिति, स्यादेतदेवं यदि यदीयं यद्वाक्यं तत्स पुरुषोऽभिव्यञ्ज्यात्, तत्तु तेनैव क्रियते–वर्णा नित्याः पदानि च, वाक्यानि तु पुरुषैरेव क्रियन्ते पौरुषेयत्वादेव । यथाऽवस्थितानि व्यज्यमानानि वेदवाक्यवदपौरुषेयाण्येव स्युः । ततश्च वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वमपि न स्यात्, तद्यथाऽध्येतृभिरभिव्यज्यमानानि वेदवाक्यानि नाध्येतॄणामभिप्रायं सूचयन्ति तथा पुरुषवाक्यान्यपि न सूचयेयुः । यदि हि व्यभिचाराऽऽशङ्कया लोके शब्दस्य प्रामाण्यं न सम्भवतीत्युच्यते ?, तर्हि तद् वक्त्रभिप्रायानुमानेऽपि तुल्यम्, अन्यथासंविदानस्याप्यऽन्यथा वाक्यरचनादर्शनात् ।

किञ्च शब्दस्य चक्षुरादेरिव स्वसामर्थ्येन बोधकत्वाद् व्यभिचारेपि न बोधकत्वहानिः । लिङ्गस्याव्यभिचारिण एव गमकत्वमिति व्यभिचारिणो लिङ्गत्वमनुपपन्नम् ।

अथ वक्तुराप्तत्वाद् व्यभिचारशङ्कां निवर्त्यानुमानम् ? तथा सति शब्दमेवार्थे प्रमाणमस्तु प्रतिबन्धिकायाः शङ्काया निरस्तत्वात् । अवश्यं हि बुद्धिविशेषमनुमित्सतो प्रथमं पदार्थास्तेषां चाऽन्वययोग्यताऽऽलोचयितव्या, ते चालोच्यमाना द्रागेव

मनुमानत्वेन प्रामाण्याङ्गीरणे पदानां वाचकत्वाऽयोगादऽप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यं वेदस्य स्यादिति तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं लोकेपि शब्दानां शब्दतयैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्" इत्यादि ।

वाक्यार्थं बोधयन्तीति नानुमानं प्रतीक्षन्ते ।

किञ्चानुमिते बुद्धिविशेषे पश्चादनुवादभूतं वाक्यं वाक्यार्थमवबोधयतीति वः सिद्धान्तः, ततश्च यो नामाऽनाप्त एवाऽऽप्तबुद्ध्या गृहीतस्तद्वाक्यादयथार्थमेव ज्ञानमुत्पन्नमित्यभ्युपगन्तव्यं ततश्च दोषाधीनत्वादप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाणां च शब्दे संक्रान्त्यऽनभ्युपगमात् स्वारासिकमेव शब्दे दुष्टत्वमापन्नमिति बलादप्रामाण्यं वेदस्य प्रसज्यत इत्यास्तां तावत् । तस्मादनाप्तवचसां सत्येवाप्रामाण्ये वक्तृदोषाधीनत्वाद् वेदे च तदभावात् प्रामाण्यमेव वक्तव्यम् । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः श्रेयस्कर इत्यर्थः । यदेव श्रेयस्साधनरूपं यागहोमादि तदेव धर्म इत्युच्यते लोके, नाऽपूर्वमन्तःकरणवृत्त्यादि वा लोकप्रसिद्धिविरहात् ।

नन्वऽपूर्वमेव श्रेयस्साधनम्?, न, अवान्तरव्या-

शब्दस्यायथार्थत्वपरिहारोऽत आह । तेनेति । तेनेत्यादिर्वक्तव्यमित्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।

धर्मपदार्थं व्याचष्टे । श्रेयस्कर इति । लोके यागहोमादिकर्तरि धार्मिकपदप्रयोगादित्यर्थः । यागादेरेव श्रेयस्साधनत्वबोधनादितिभावः । अत्र चोदयति । नन्विति । नैयायिकादिभिर्विहितयागादिक्रियासाध्यापूर्वस्यैव धर्मत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । परिहरति । नेति । अतीन्द्रियापूर्वदर्शनमन्तरेणाऽपि यागादिकर्तर्येव धार्मिकपदप्रयोगदर्शनादिति भावः । तदुक्तम्—

"अन्यत्साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।

पारमार्थ्यत्वात् । तस्माद् यागादिरेव श्रेयस्साधनरूपेण धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते" (श्लो. वा. १९२)

ननु न तावद्यागादीनां स्वरूपमेव धर्मः तेषामैन्द्रियकत्वे न धर्मत्वनिषेधात् श्रेयस्साधनत्वरूपेणैव धर्मत्वोक्तेः तच्च रूपमतीन्द्रियत्वादपूर्वमेवाप्रत्यक्षं ततश्चाऽन्यत्साध्यमदृष्टैवेत्यनेन न्यायेन यागादिस्वरूपस्यैव धर्मत्वमित्यापन्नं स्वरूपाभिधाने चैकस्यैव धर्मपदस्य नानाजातीयेषु द्रव्यगुणकर्मस्वनेकशक्तिकल्पनास्यात् । न च सकलानुगतप्रीतिसाधनत्ववचनाददोष इति वाच्यम् । तस्यातीन्द्रियत्वात् विशिष्टवाचकस्य प्रीतिरूपविशेषणमात्राभिधानप्रसङ्गाच्च । किञ्च विधेयस्य धर्मपदार्थत्वे भावनाया एव विधेयतया धर्मपदवाच्यता स्यात् । सा हि त्र्यंशा विधीयत इति सिद्धान्तेन यागादेरविधेयत्वात् तद्वरमपूर्वमेव धर्मपदवाच्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् धर्मपदस्य । तथा हि फलकाले ऽसत्यपि कर्मण्यपूर्ववत्तयैव धर्मवानयमित्युच्यते सत्स्वपि च यागादिषु वैगुण्येनापूर्वानिष्पत्तौ न धर्मवानिति प्रयुज्यते अतोऽपूर्वमेव धर्मशब्दार्थः । अत्रोच्यते । धर्मशब्दोऽयं पाचकादिवत्सभाग एव धृतिसाधने वर्तते । धृतिरिति च प्रीतिपर्यायः धृञ्ग धृतिः प्रत्ययेन च तत्साधनमभिधीयते पृषोदरादिमध्यपतितश्चायम् । न चैवं भोजनादौ प्रसङ्गः, चोदनालक्षणश्रेयस्करमात्रे रूढत्वात् । नच भावनायां प्रसङ्गः विहितत्वेपि तस्या असाधनत्वात् यागादीनामेव श्रेयस्साधनत्वस्य चोदनाप्रमाणकत्वात् । न चैवं विशेषणमात्राभिधानापत्तिः अखण्डस्यैव प्रायेण विशेषणमात्राभिधायकत्वदर्शनात् । असत्यां च गतौ सर्वाभिधानस्यैव युक्तत्वात् । उक्तञ्च—

"यत्र ह्येकखण्डेन शब्देन विशिष्टो बोध्यते तत्र विशेषणमेव शब्दस्य वाच्यं गवादिशब्दवत्सामशब्दवच्चेति । केवलरूढ्यभ्युपगमेन वा उपाधिद्वयस्याभिधानमेव वाच्यं, प्रीतिसाधनत्वस्य विहितत्वस्य च, उभयत्र धर्मपदोपचारात् । न च प्रीतिसाधनत्वरूपस्यादृश्यत्वोपलम्भः तद्रूपस्य वेदादवगमात् । न चापूर्वस्य वेदादवगतिः तस्यावान्तरव्यापारत्वेन कल्प्यत्वात् । असत्यपि कर्मणि कृतयागत्वेनैव धार्मिकपदप्रयोगोपपत्तेः । यदप्युक्तम्—विगुणे प्रयोगाभावान्न यागादिर्धर्म इति । तन्न । तथाविधस्याभ्युदयसाधनत्वाभावेन तत्र धर्मपदप्रयोगाभावात् । फलकाले तु धर्मवत् पदप्रयोगोऽभ्युदयसाधनाभिप्राय एव तदानीमपि शक्तिरूपेण यागस्य सत्वात् । ननु यागादिसाधनवादिनोऽप्यपूर्वसिद्धिमन्तराऽन्तर्भाव्यैव साधनत्वं वदन्ति । तथा ह्याहुः "तेनापूर्वं कृत्वेति" । प्रत्यासन्नफलं चापूर्वमेव, आतिक्रान्ते कर्मणि तत एव फलसिद्धेः, अतोऽपूर्वं धर्म इत्येव न्याय्यम् । मैवम् । तद्धि कर्मशक्तिः फलशक्तिर्वा वस्त्वन्तरमेव वा स्यात् । न चैतस्य साध्यसाधनयोरन्यतररूपानुप्रवेशः सम्भवति । न तावत्फलसाधनभूतं सत्कल्प्यते नापि यागसाध्यभूतं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नाप्युभयरूपरहितं निःस्वभावस्यासद्रूपतापत्तेः अतो यागस्य फलोत्पादिका शक्ति, रात्मनो वा फलभोगयोग्यता, फलस्य वाङ्कुरावस्थाऽवान्तरव्यापररूप एव वा कश्चित्पदार्थः, सर्वथा तावद्यागादिवाचकस्य धर्मशब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तिः । न ह्युदकादरणोत्पादिका शक्तिर्घटशब्देनाभिधीयते । साङ्ख्यास्तु मनसो वृत्तिविशेषं धर्ममाहुः । शाक्यास्तु चित्तस्य शुभां वासनाम् । आर्हतास्तु कार्यारम्भकान् सूक्ष्मान्मूर्तिमतः पुद्गलान् धर्ममाहुः । पुद्गलशब्दश्चा-

धर्मः, तद्रूपाभावाच्च न शूद्रकृतस्य धर्मतापत्तिः। चोदनालक्षणमात्रस्य धर्मत्वं माभूदित्यर्थशब्देन विशेष्यते।

चोदनाशब्देन च प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यमुच्यते ततश्च निषेधवाक्यैः "न हिंस्यात्" इत्यादिभिरनर्थत्वेन लक्ष्यमाणानां हिंसादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं य एवार्थरूपेण प्रवर्तकवाक्यैर्लक्ष्यते तेष्वेव परिभाष्यते। वैशेषिकाश्चात्मनो विशेषगुणं मीमांसकैकदेशिनस्त्वपूर्वमेव धर्ममाहुः। सर्वेषु चैतेषु लोके धर्मशब्दप्रयोगाऽदर्शनात् विधिना तेषां श्रेयस्साधनत्वानवगमाच्च नास्ति धर्मत्वं अतो यागादेरेव धर्मशब्दवाच्यतेत्युपसंहरति। तस्मादिति। अनधिकारिकृतस्य श्रेयःसाधनत्वाभावात् इति भावः। धर्मपदं व्याख्याय सूत्रगतार्थपदव्यावर्त्यमाह। चोदनेति। चोदनाशब्दार्थमाह। चोदनेति। नन्वेतदयुक्तं लिङादिप्रत्ययमात्रस्यैव विधौ स्मरणात्। तस्य च प्रवर्तनाऽभिधानद्वारेण प्रवर्तकत्वं न वाक्यस्य, सत्यं तावन्मात्रस्य प्रवर्तकत्वं, तथाऽपि तेन स्वव्यापारे पुरुषः प्रवर्तते। अंशत्रयात्मिका च भावना तद्व्यापारः तदंशलाभश्च नर्ते वाक्यात्सिद्ध्यतीति युक्तमुक्तं प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेति। तदुक्तम्—

"किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ॥
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिँ श्चोदनोच्यते" (श्लो.वा.चो.सू.३)

लक्षणपदं च व्याख्यातप्रायम्। अस्तु वाक्यस्य चोदकत्वं ततः किमत आह। तेनेति। ननु "उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च, कोऽर्थो? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः, कोऽनर्थो? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रइषुरित्येवमादिस्तत्राऽनर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहण" मितिभाष्ये श्येनादेरेवानर्थत्वोक्ते-

ते तस्यैव धर्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणम् ।

भाष्ये च श्येनादिग्रहणं तत्साध्यहिंसादिलक्षणार्थम् । उपरिष्टात्–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इति विवरणात् ।

स्तद्विरुद्धं हिंसादीनामनर्थत्वकथनमित्याशङ्क्याह । भाष्ये चेति । कथमेवं भाष्यार्थोऽत आह । उपरिष्टादिति । "कथंपुनरसावनर्थः हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इत्यग्रिमभाष्यग्रन्थेन हिंसारूपश्येनशब्दार्थविवरणादित्यर्थः । नन्वनर्थश्चोदनालक्षणपदेनैव व्यावर्तितः विधायकवाक्यस्य चोदनात्वात् तेन चाऽनर्थहेतोर्हिंसाया अलक्ष्यमाणत्वात् प्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा सा च "नहिं स्यात्सर्वाभूतानि" इति निषिद्धत्वादनर्थः स तु निषेधलक्षणो न चोदनालक्षणोऽथ चोदनालक्षणत्वाच्छयेनादय एवाऽत्र प्रत्युदाहरणभूताः तर्हि तेषां विधिविषयत्वेन निषेधागोचरत्वादनर्थत्वमेव नास्ति कथमर्थपदेन व्यावृत्तिः स्यात् । अथश्येनादीनामपि हिंसाफलत्वेन निषेधविषयत्वादनर्थत्वं तन्न । केवलनिषेधविषयत्वस्यैवानर्थापादकत्वात् कलञ्जभक्षणादिवत्प्रत्यवायहेतुत्वात् श्येनादीनां विधिविषयत्वेन षोडशिग्रहणादिवदनर्थत्वाभावात् । उक्तं च—

"यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशात् ।
विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत्" (श्लो. वा. २०३)॥

किं पुनरेषां प्रत्यवायहेतुत्वे प्रमाणम् ? प्रतिषेध एवेति चेत् ? प्रतिषेधविधेरनर्थत्वमात्रपर्यवसायितया निषेध्यस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने शक्त्यभावात् । निषिध्यमानक्रियायां च रागादिना प्रवृत्तः पुमानधिकारी लब्ध एवेति नाधिकार्यपेक्षा उक्तं च—"निषिध्यमानक्रियाकर्तुरेवाधिकार" इति । किं पु-

नस्तस्य विशेषणम् ? भक्षयतिरेवेति ब्रूमः विषयाविशेषणस्याऽपि सतो बलादधिकारिविशेषणत्वोपपत्तेः । यो भक्षयेत्स नेति वचनव्यक्त्यङ्गीकारात् श्रुतिपरतन्त्राणामशब्दार्थकल्पनानुपपत्तेः । अकरणं तु निषिद्धत्वादेव । नहि विधिनिषेधाभ्यामन्यो हेतुरस्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः ।

अत्रोच्यते । निषेधश्रुत्यर्थापत्तिरेव निषिद्धानां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणम् । विधिश्रुतिविहितानामभ्युदयहेतुत्वे तथैव व्युत्पत्तेः निषेधश्रवणाद्धि दुःखहेतुरयं निषिद्धो विषय इति सर्व एव प्रतिपद्यते । अत एव न तत्र प्रवृत्तिः । यत्त्वधिकारिलाभे सति न कल्पनाबीजमस्तीति । तन्न । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिन एव सर्वत्राऽधिकारात् । न भक्षयतिरधिकारिविशेषणम् । नित्याधिकारेष्वप्युपात्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थिन एवाधिकारसमर्थनात् । ततश्चैवं वचनव्यक्तिः यतो दुःखजन्म तन्नेति । नाऽपि श्येनादयो ऽत्र हिंसाशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते । स्वरूपभेदात्–हिंसा हि श्येनादीनां फलं भवति अभिचारत्वात् अत एवाभिचारिकं कर्मोच्यते । यथाऽऽहुः—

"हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।
सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्राऽसिवत् पृथक्" (श्लो.वा.२०५)

अभिचारो मरणं हिंसेति पर्यायः । तद्यथाऽसिना शत्रौ व्यापाद्यमाने छेदनमेवासिजन्यं हिंसा नासिः एवं श्येनजन्यमायुर्भाग्यछेदनमेव हिंसा न श्येनः अतस्तत्र हिंसाभिधानमनुपपन्नमिति श्लोकार्थः । ननु "सा हि प्राणवियोगात्मा" इत्यनुपपन्नं प्राणावियोगस्य मरणरूपस्य प्रयोज्यव्यापारत्वात् नहि तत्र विधिप्रातिषेधौ सम्भवतः हिंसाशब्दवाच्यमारणप्रयोजक-

व्यापारविषयत्वात्तयोः नहि मरणमेव मारणं स्वरूपभेदाद्व्यपदेशभेदाच्च, नहि म्रियमाणो हिनस्तीत्युच्यते । तस्मादयमर्थः प्राणवियोग आत्मा ऽवच्छेदको यस्य प्रयोजकव्यापारस्य स प्राणवियोगावच्छिन्नः प्रयोजकव्यापारो हिंसा न स्वर्गपश्वाद्यवच्छिन्न इति । ननु लोके मरणफलव्यापारस्य हिंसात्वप्रसिद्धेः श्येनोऽपि हिंसा स्यात् ? नेति ब्रूमः कूपादौ गवादिमरणे तत्कर्तुर्गोवधकर्तृतापत्तेः । ननु कूपादेरुपकारफलत्वेन चोदनान्न मरणफलत्वम् ।[1]असिद्धस्यानुपकारत्वेन तत्फलत्वसम्भवात् । अथ मरणोद्देशेनान्वीयमान इति विशेषणं श्येनश्च तथा कूपादौ च तदभावः ? तर्हि पदद्वयघटितस्य हिंसार्थत्वे गौरवं स्यात् मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्धतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्चाव्यवहितमरणफलको व्यापारो हिंसा पचतीत्यादावव्यहितफलव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वदर्शनात् । नच श्येनस्तथा, विलम्बेन मरणसाधनत्वात् । अत एव खड्गाद्याघातेन विषप्रयोगेण वा व्रणपाकपरम्परया यत्र मरणं तत्र न मुख्यं हन्तृत्वं, प्रायश्चित्तोपदेशश्च मुख्यहन्तृत्वसादृश्यज्ञापनार्थः हन्तृव्यपदेशस्य तत्र गौणत्वात् ।

केचित्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो व्यापारो हिंसा श्येनश्चादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा । यदि चादृष्टद्वाराऽपि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैलाभ्यङ्गनिषेधस्याऽदृष्टद्वारेष्टभार्याविनाशकत्वादभ्यङ्गकर्तुर्हिंसकत्वापत्तिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । उद्देश्यपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । अभ्यङ्गस्य मरणोद्देशेनाक्रियमाणत्वात् अदृष्टाद्वारकपदवैयर्थ्यात् । किञ्च —

---

१ प्रसिद्धस्येति पु० पा० ।

"सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टाभार्या विनश्यति"

इति नायं विधिःकिन्तु सप्तमीतैलाभ्यङ्गनिषेधस्यार्थवादः यथा

"तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्"

इति विद्धोपवासनिषेधस्यार्थवादः विधिना चापूर्वद्वारकल्पनासम्भवात् तावन्मात्रेण च कूपादौ गोमरणेऽपि न तत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वं, नाऽपि परिवेषयितुर्भोक्तृहन्तृत्वं, नाऽपि गललग्नान्नमरणे भोक्तुरात्महन्तृत्वं, व्रणपाकपरम्परया विलम्बेनाऽपि मरणे मुख्यमेव हन्तृत्वम् । नन्वेवं सत्यन्योद्देशेन कृते नाराचप्रक्षेपे तेन च ब्राह्मणे हते तत्कर्तुर्ब्रह्महन्तृत्वं न स्यात् ।

अत्र काश्चित् इष्टापत्तिरेवात्र, व्यपदेशस्तु गौणः प्रयोगो लक्षणया समर्थयितुं शक्यते । अत एवातदुद्देशेन कृते प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तमित्याह । तदयुक्तम् । ब्रह्महन्तृत्वेनैव तत्र सम्पूर्णद्वादशाब्दप्रायश्चित्तविधानात् ।

"विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्"

इति स्मरणात् ।

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्"

इत्यज्ञानकृते प्रायश्चित्तविधानाच्च । तस्मादेवं समाधेयम् । उद्देशपदेनात्रमरणफलकत्वमुच्यते मरणमेव फलं यस्येत्यर्थः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचस्य लक्ष्यवेधाभावात् मरणमेव फलं पर्यवसितमिति । प्रकृते तु श्येनजन्यमायुर्भाग्यच्छेदनमेव हिंसा तस्यैव मरणफलकव्यापारत्वात् न श्येनः । अत एवोक्तं श्येनस्तत्राऽसिवत् पृथक् इति ।

अत्र श्येनापूर्वं कुत्र जायत इति वक्तव्यम् । तत्र केचिदाहुः—यो यद्गतफलान्विततया क्रियते स तदनुकूलमतिशयं तद्गतमेव जनयतीत्याधेयशक्तिसाधकव्याप्तेर्वै-

रिमारणरूपफलान्वितयागकर्तरि जायत इति । एकदेशिनस्तु श्येनापूर्वं यष्टुः प्रत्यवायापूर्वं तत्फलं च न वैरिहिंसा, किन्तु स्ववृत्तिरेव नरकः, अपूर्वं तु हिंसामनुत्पाद्य नरकं साधयितुं न शक्नोतीत्यनन्तरं वैरिहिंसामेव जनयति श्येनवत् क्षिप्रकारित्वात्, हिंसायाः क्षणिकत्वेऽपि तज्जन्यमपूर्वं द्वारम् । बलवदनिष्टसाधनत्वात् कथं तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्? न कथञ्चिदिति ब्रूमः यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशो नतु विधानं अत एव विध्याभासोऽयमित्याहुः । तदयुक्तम् । "अभिचरन्यजेते"ति वैरिहिंसाफलत्वेन तस्य श्रवणात् । नरकस्य तत्फलत्वेनाश्रवणात् कथं तर्हि श्येनहिंसाकर्तुर्नरकपातः? हिंसारूपकर्मकर्तृत्वादिति ब्रूमः । किञ्च उद्देश्यफलरूपाया हिंसाया अपूर्वावान्तरव्यापारत्वमुच्यमानं नरकस्य चाश्रुतस्य श्येनफलत्वकल्पनमलौकिकमेवेत्युपेक्षणीयम् । वस्तुतस्तु वैरिमरणोद्देशेन क्रियमाणः श्येनादिः पुत्रेष्टिन्यायेन फलसमानाधिकरणं वैरिनिष्ठमेवापूर्वं जनयति । नन्वभिचारसाधनत्वेन श्येनश्रवणाद्वैरिमारणरूपफलान्विते यागकर्तरि तदपूर्वं कल्पयितुमुचितम् । सत्यम् । तथाऽपि वैरिमरणस्योद्देश्यत्वेन तत्फलत्वात् मारणस्याऽपि तादर्थ्यात् । हिंसाजन्यापूर्वं तु नरकरूपफलसमानाधिकरणं यागकर्तृनिष्ठमेव । एतच्च कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । भार्यापहारनिमित्तकश्येनाद्यनुष्ठाने प्रत्यवायाभावात् । षडेतानभिचरन् यजेतेति श्रवणात् । अथ श्येनादयो नैव विधीयन्त इत्युच्यते यदाह—भाष्यकारः "नैव श्येनादयः कर्तव्यत्वेन विधेया विज्ञायन्त" इति, कथमविधीयमानस्योपदिश्यमानत्वाभिधानं "योहि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश" इति विध्युपदेशशब्दयोस्तुल्यार्थत्वात् ।

अत्र कश्चिदाह—द्वौ विधेर्व्यापारौ एकस्तावद्धात्वर्थफलयोरुपायोपेयभावज्ञापनाख्यः अपरोऽनुष्ठापकत्वरूपः अयं चाधिकारिविधिप्रमितोपायोपेयभावोत्तरकालीनः प्रयोगविधेर्व्यापारः स नैव श्येनादय इति अनेन निषिध्यते । तत्र पुरुषस्य लिप्सयैव प्रवृत्तत्वात् । यस्तु ततः पूर्वभाव्यधिकारविधिव्यापारः तदभिप्रायेण यो हिंसितुमिच्छेदित्यादि । अत एव श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्तीत्यनेन श्येनस्योपायमात्रतां दर्शयति नाभिचरितव्यमिति च प्रयोज्यतां निषेधति । एवं च सति निषिद्धेषु चोदनालक्षणेषु उपायेषु अनर्थत्वमनिषिद्धेषु ज्योतिष्टोमादिष्वर्थत्वमिति ।

तदयुक्तम् । प्रवर्तनैकपरतया विधेः सर्वत्र प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । न हि प्रथममुपायोपेयभावो विधितः प्रतीयते किन्त्वनवगतोपायत्वस्यैव भावार्थस्यानुष्ठानं इदं त्वं कुर्विंतिविधितः । उत्पत्तिविनियोगयोरप्येतन्निर्वाहार्थमेव कल्पनात् । उक्तं च—"एकस्यैव विधेः प्रमेयभेदादुत्पत्त्यादयः क्रमभाविन्यश्चतस्रोऽवस्था भवन्ति" इति । तत्र प्रवर्तनैकपरतया प्रयोजकत्वमेव स्वाभाविकमतः स एव विधिरिति" । यथाऽऽहुः—

"विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धन" इति ।

तस्माद्विधेयोभावार्थो न च तं विधिरनुष्ठापयतीति विरुद्धम् । यदप्युक्तं लिप्सयैव तत्र प्रवृत्तिरिति । तत्र ब्रूमः लिप्सायाः प्रवर्तकत्वे करणांशवदितिकर्तव्यतांशेऽपि सैव प्रवर्तिका स्याततश्च प्रयोगविधेरुच्छेद एव । अत एवाऽऽहुः—

"उपदेशाभिधानं च नाविधेये ऽवकल्पते ।
श्येनादेराविधाने च कस्याऽन्यस्य विधेयता ॥
सर्वत्र च स्थितो न्यायो भावनांशद्वये विधिः।(श्लो.वा.२०६)

फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक" इति च ॥

केचित्तु अविधेयेष्वेव चोदनालक्षणत्वमात्रेणोपदेशवाचोयुक्तिः क्रमवदित्याहुः । यथा क्रमस्याविधेयस्याऽपि चोदनालक्षणत्वं विध्यनुमतत्वात् एवं श्येनादयोऽपि विध्यनुज्ञामात्रेणैव चोदनालक्षणाः न तु विधीयन्ते । विध्यनुज्ञा च विनियोगविषयत्वात् । न तावत् क्रमस्य यागादिवद्विधेयत्वमभावार्थत्वात् । नापि दध्यादिद्रव्यवत्, अमूर्तत्वेनाकारकत्वात् । नाऽप्यरुणादिवत् द्रव्यावच्छेदकतया कारकत्वं एकैकपदार्थावच्छेदकत्वेनाऽनुपलक्ष्यमाणत्वात् अनेकाश्रयत्वात् । नापि सङ्ख्यादिवद्विधानमपृथक्पदाभिधेयत्वात् । पृथक्पदाभिधेया हि सङ्ख्या भवति "तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त" इति । सा कथं चिद्विधीयेताऽपि न चैवं क्रमः, प्रचयावगम्यत्वात् । तथा चेदं कृत्वा इदं कुर्वीत इति पदार्था एव कर्तव्यबुद्ध्या गृह्यन्ते न क्रमः । पदार्थानां च बहूनां युगपदेकेन कर्त्राऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्प्रयोगविधिः क्रममभ्यनुजानाति । तावन्मात्रेण क्रमः शास्त्रार्थः । एवं च श्येनादयोऽपि न विधीयन्ते नियोगविषयभावगत्या तु चोदनालक्षणा इत्युच्यन्ते । अविधेयत्वाच्च निषेधविषयत्वोपपत्तिः । अत एव चोभयमिह चोदनया लक्ष्यते इत्यादिश्येनस्वरूपाभिप्रायमेव । हिंसा हीत्यपि श्येनस्वरूपाभिप्रायमेव । प्राणवियोगफले व्यापारो हिंसा श्येनश्च तथाऽतः सोपि हिंसैव । न च श्येनानन्तरमेव निधनानुपलम्भनात् न श्येनो हिंसेति वाच्यम् । किञ्चिद्विलम्बेऽपि तस्य तत्फलत्वाऽनपायात् । खड्गाभिहतेऽपि कचिद्व्रणपाकादिनापि विलम्बसम्भवात् अतश्चोदनालक्षणोनिषिद्धत्वेनानर्थश्च श्येनादिर्धर्मो माभूदित्यर्थग्रहणम् । नैतदपि युक्तम् । दृष्टान्तासिद्धेः । क्रमस्य विधेयत्वाङ्गीकारात् । यत्र विधिं विना पुरुषस्याप्रवृत्तिस्तद्विधेयं,

न च फलादन्यत्र पुरुषो रागादिना प्रवर्त्यते। न च दीक्षाक्रमानुष्ठाने रागादयः प्रवर्तकाः। कथं तर्हि तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् विधेरेवेति ब्रूमः विधिर्हि साङ्गे प्रधाने कर्तारमायोजयन् तावतश्चैकेन कर्त्रा युगपदनुष्ठातुमशक्तेरानुपूर्व्यलक्षणं क्रममप्यनुष्ठापयति। पाश्चमिकश्रुत्यादिसहायश्च तत्क्रमानुपूर्व्यविशेषं शास्त्रार्थतया नियच्छति अविनियुक्तस्यानङ्गत्वात्। कथं प्रयोगविधिनाऽनुष्ठापनमिति चेत् न। अविनियुक्तस्याऽपि पश्वेकत्ववदङ्गत्वोपपत्तेः। अन्ये पदार्थाः कर्मस्वरूपानुबन्धाः पृथगङ्गत्वेन विनियुज्यन्ते क्रमस्तु देशादिवत्प्रयोगानुबन्ध इति नास्य पृथग्विनियोगः। किञ्च "अध्वर्युर्गृहपति"मित्यादेः क्रमं विना किमन्यद्विधेयं स्यात् कर्तृदीक्षयोर्नोदेकादेव प्राप्तेः। नापि वाचकानुपपत्तिः क्त्वाश्रुतेरेव तद्वाचकत्वात् "वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष" इत्यादौ चानन्यपराभिधानावगमाद्विधेयत्वं सिद्ध्यति। "वेदं कृत्वा वेदिं करोति" इति सक्रमपदार्थकर्तव्यतावगमात्। एवं च क्रमस्य विधेयत्वान्न तन्निदर्शनेनाविधानमेव श्येनादीनामतोनोदनालक्षणत्वासिद्धिः। किञ्चाऽत्र श्येनादीनामविधेयत्वे किमन्यद्विधेयमिति वक्तव्यम्? अङ्गानि विधीयन्ते इति चेत् साधनांशवत्तेष्वपि रागादेव प्रवृत्तिसिद्धेः। किञ्च विधिविषयाः श्येनादयो न विधीयन्ते इति महदाश्चर्यम्। अविधेयस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः। अविधेयत्वे च भावनांशद्वये विधिरिति स्थितसिद्धान्तहानिः स्यात्। एवमंशद्वयस्याविधेयत्वे ज्योतिष्टोमादेरपि विधेयत्वं न स्यात् ततश्चाधर्मत्वापत्तिः। निषिद्धत्वाभावादेव धर्मत्वं भविष्यतीति चेत्। न। निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायावहत्वादधर्मत्वापत्तेः। यद्यपि स्वरूपेण ज्योतिष्टोमादयो न हिंसा तथाऽप्यग्नीषोमायादिपशुहिंसा तेषां साधनं सा चांशद्वयगामिन्यपि विध्यसं-

स्पर्शान्निषिद्धा, अतो निषिद्धाङ्गत्वेन प्रत्यवायजनकत्वं, विधेयत्वाभावे यागस्य फलाङ्गत्वं न स्यात् । तथेतिकर्तव्यताया अपि फलवत्साधनाङ्गत्वाभावः प्रसज्येत । स्यादेतत् साधनत्वेन विहिता अपि साध्यतया न विधीयन्त इति कृत्वा अविधेया इत्युच्यन्ते, अत एवाह "नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्त" इति । मैवम् । साधनत्वेनाऽपि विधिसंस्पर्शेनानर्थत्वाऽसम्भवात् विधानमात्रस्यानर्थत्वापरिपन्थित्वात्[1] । वस्तुतस्तु साध्यत्वेन विधानमनङ्गीकारपराहतमेव मीमांसकानाम् ।

"स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा"

इति साध्ये स्वयमेव पुरुषप्रवृत्तिसम्भवात् । तस्मात् न श्येनादिनिवृत्तिरर्थशब्दस्य प्रयोजनमित्यन्यथा वर्णनीयम् ।

अत्रोच्यते । प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनाशब्देनोच्यतेऽतोनिषेधचोदनालक्षितानां धर्मत्वं निवर्तयितुमर्थशब्दः । तदुक्तम्—

"प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ।
सा चोदनेति सामान्यलक्षणं हृदये स्थितम्" (श्लो.वा.२१०)॥

अत एव ग्रन्थकारेण यथाश्रुतं भाष्यमुपेक्ष्य प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनेत्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यकारस्य प्रवर्तकवाक्यमात्रोपन्यासः? निवर्तकवाक्योपलक्षणार्थमिति ब्रूमः । यदि प्रवर्तकैकपर एव भाष्याभिप्रायो भवेत्तदाऽर्थशब्दस्यैवंरूपा व्याख्या नोपपद्येत अनर्थानामप्रवर्तकवाक्यलक्षितानामचोदनालक्षणत्वात् । अर्थशब्दसहितस्य वा चोदनाशब्दस्यैतद्व्याख्यानं "प्रवर्तकं वाक्यं चोदने"ति । अर्थस्य हि प्रवर्तकवाक्यलक्षणत्वात् ।

अथ वा चोदनासूत्रे सूत्रकारेण सूचितम् ।
धर्मप्रमाणमेवेति तल्लक्षणमुदीरितम् ॥

---

१ नर्थत्वापरि इति पु० पा० ।

धर्मस्य प्रवर्तकवाक्यप्रमाणत्वात् । एवं च द्विविधचोदनापक्षे विधिचोदनाभ्यो विधेयानां ज्योतिष्टोमादीनामर्थत्वेनावधारणं निषेधचोदनाभ्यश्च निषेध्यानां ब्रह्महत्यादीनामनर्थत्वेन निर्णयः एवमुभाभ्यां चोदनाभ्यामर्थत्वानर्थत्वे लक्ष्येते तल्लक्षणानां ज्योतिष्टोमादीनामत्रार्थग्रहणेन धर्मत्वमुक्तम् । विधेयार्थानां च धर्मत्वे कथिते विपरीतार्थानामधर्मत्वमर्थासिद्धमिति तत्सूत्रकारेण पृथङ्न सूत्रितम् । अत उभयमित्यादिग्रन्थोविधेयप्रतिषेध्ययोर्यागादिब्रह्महत्यादिवर्गयोर्निदर्शनार्थोऽवगन्तव्यः । कथं तर्हि ब्रह्महत्यादिवर्गपरित्यागेन श्येनाद्युपन्यासः श्येनादयो हि विधेयत्वेनेष्टसाधनाः स्वर्गादपि शत्रुवधस्येष्टत्वात् । सत्यम् । श्येनः स्वयमिष्टसाधनत्वादर्थात्मकोपि अनर्थानुबन्धी, तत्फलस्य हिंसारूपस्याऽऽयुर्दभाग्यच्छेदात्मकस्याविहितत्वान्निषिद्धत्वाच्च । तदिदं कार्यगतमनर्थत्वं श्येन उपचारितं, कारणे कार्यवदुपचारात् । अथवा श्येनशब्द एव फल उपचारितः कार्ये कारणवदुपचारात् "हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति" न श्येनरूपाभिप्रायं प्रतिषेधाभिधानमुपपद्यते तस्य विहितत्वेन प्रतिषेधविषयत्वासम्भवादहिंसात्वात् अतस्तत्फलाभिप्राय एव श्येनाद्युपन्यास इति भाष्यकारस्योपचारोऽभिप्रेतः नाभिचरितव्यमित्यत्राप्याभिचारस्यैव श्येनफलस्य निषेधं दर्शयन्न श्येनस्वरूपं निषिद्धमित्याह । यदा तु चोदनाशब्दो यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन प्रवर्तकवाक्यपर एव व्यवस्थाप्यते तदाप्युभयमिह चोदनया लक्ष्यत इत्यादिको ग्रन्थो व्याख्याविशेषेणोपपादयितुं शक्यते । तथाहि—उभयं साध्यं साधनं च विधायिकया चोदनया लक्ष्यते । ननु फलांशे स्वयमेव पुरुषाणां प्रवृत्तिसम्भवात्साध्यांशविधानाभिधानमयुक्तम् । सत्यम् । साधनेतिकर्तव्यतांशगोचरमेव वि-

धेः प्रवर्तनं तथाऽपि स्वर्गयागादीनां साध्यसाधनसम्बन्धविधिप्रमाणकत्वात्साध्यांशविधानाभिधानमुपपन्नम्। एवं च फलं साधनं चोभयमपि चोदनालक्षणमित्युक्ते पुनरिदमुच्यते। फलं च यागादीनां द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च। तत्र ज्योतिष्टोमादीनां तावत्स्वर्गाद्यर्थरूपं फलं प्राप्यतेऽप्रतिषिद्धत्वात्। श्येनादिफलं तु हिंसाद्यनर्थरूपं प्रतिषेधसद्भावादवाप्यते। एवं च सत्यर्थात्मकस्य फलस्याऽपि यत्साधनं सोऽप्यर्थ इति अतोऽर्थात्मकफलसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वं वक्तुमर्थपदं प्रयुक्तमित्युक्तं भवति। उक्तं चान्यत्र—

"तस्याऽपि साधनं यत्तदर्थ एवाभिधीयते।
वक्तुं तस्यैव धर्मत्वमुक्तमर्थविशेषणम्"॥

एवं श्येनादेरप्यनर्थफलसाधनत्वादेवानर्थत्वम्। अत एव भाष्ये श्येनादिफलपर एव श्येनादिप्रयोगोऽवगन्तव्यः। ननु श्येनादिविधिसामर्थ्यादेव श्येनफलमासाद्यमानं कथमनर्थः स्यात्? न हिंस्यादित्यादिशास्त्रान्तरेण निषिद्धत्वादिति ब्रूमः। ननु विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः सत्यपि वा प्रतिषेधे नैवंविधस्यानर्थत्वमित्युक्तम्। सत्यम्। फलमुद्दिश्य श्येनो विधीयते, एतावत्येव फलस्य चोदनालक्षणता, न तु फलमेव विधीयते भावनायाः फलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात्। वक्ष्यति च "जानात्येवाऽयं पुरुषो मयैतत्कर्तव्यमुपायन्तु न वेदे"ति। अतः स्वयमेव तत्र पुरुषप्रवृत्तेः न तद्विषयकप्रवृत्तिज्ञापनं विधेः फलम्। साधनेतिकर्तव्यतयोस्त्वप्रवृत्तः पुरुषः प्रवर्त्यत इति तयोर्विधेयत्वम्। वक्ष्यति च सूत्रकारः "तस्य लिप्साऽर्थलक्षणेति। अतः श्येनफलांशोपनिपातिन्यां हिंसायामेव तत्प्रतिषेधो विधिना न वारित इत्यनर्थतामापादयति। श्येनस्य तु सत्यप्यनर्थहेतुत्वे विधिसंस्प-

र्शेन निषेधाभावान्न स्वरूपेणानर्थत्वम् । ननु श्यंशभावनाविधानाङ्गीकारात् फलस्य च तदंशत्वात्कथमविधेयत्वम् । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् फलांशस्याऽप्युक्तरीत्या विधिसंस्पर्शात् । श्येनस्य तु स्वरूपेण विधेयत्वं स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यकारेण योहीत्यादिना लक्षणे शत्रुरुत्पत्तिं दर्शयता । अत्रोंवेकभट्टैरिदं तु वार्तिककारीयं दूषणं समर्थनं च सर्वमेवालूनविशीर्णमित्यादिना श्येनादौ न कस्यचिदनर्थत्वं, ब्रह्महत्यादय एव त्वनर्थत्वेनार्थपदव्यावर्त्याः, श्येनादीनां तु न साक्षान्नाप्युपचारेण, नापि तत्फलस्यानर्थत्वमिति तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं श्येनो वज्र इत्यादिभाष्यमुपेक्षणीयम् ।

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते"[1]

इत्यन्तेन ग्रन्थेन वार्तिकं भाष्यं च दूषितं तदस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च न लिखितम् । एवं च साधनेतिकर्तव्यतयोर्विधेयत्वे दैक्षपश्वादिहिंसाऽपीतिकर्तव्यतारूपा विधीयत एव । फलांशस्यैव तु वैदिकी हिंसा न हिंस्यादिति निषिद्ध्यते । नन्वेवं सति फलांशोपनिपातिनी सर्वस्वारहिंसाऽनर्थो भवेत् । मैवम् । तीर्थबहिर्भूताया एव यज्ञे हिंसाया निषेधात् । इयं तु तीर्थमध्यगता हिंसा विधिस्पृष्टैवेति नानर्थः श्येनफलं तु चिरातिपन्ने श्येने तज्जन्यापूर्वाच्छिन्नभाग्येषु शत्रुषु विद्यमानेषु भवतीति तीर्थबहिर्भावादनर्थ इति तेन क्रतुबहिर्भूता हिंसा वैदिकी निषिद्ध्यते नान्तःक्रात्विति विवेकः । यद्यपि न हिंस्यादित्यादि सामान्येन निषेधेन हिंसामात्रनिषेधप्रतीतेः साधनेतिकर्तव्यतारूपा हिंसा निषेद्धुं शक्यते तथाऽपि पदहोमवत् विशेषेण सामान्यस्य बाधात् न त-

१ भारते रामायणे चैतत्पद्यमस्ति ।

न्निषेधः। ननु केयं साधनांशगामिनी हिंसा? न ताव-च्छ्येनादिः तस्याहिंसात्वस्योक्तत्वात्। नापि दैक्षपश्वादि-हिंसा तस्या इतिकर्तव्यतात्वात्। उच्यते। प्रधानपशुहिंसै-वात्रोदाहरणं यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम" इति। श्येनोदाहरणं त्वसत्सु भार्यापहारादिषु मन्युहेतुष्वनर्थतया दर्शितम्। आततायिनां वधे दोषाभावस्मरणात् "षडेतान-भिचरन यजेतेति" बौधायनिकाः पठन्ति।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन"

इत्यादिस्मृतेश्च। नन्वंशद्वयगतहिंसाया अप्रतिषिद्धत्वेऽपि हिंसात्वेनैवाऽनर्थत्वमस्तु। न। निषेधानवष्टब्धत्वेन प्रत्यवायज-नकत्वाभावात्। तथाभावस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्। नहि त्रिवृत्पानविरेकयोरिव साध्यसाधनभावो, हिंसाप्रत्यवाययोः प्रत्यक्षेणैवावगन्तुं शक्यते। नापि बाह्यहिंसावद्विचिकित्साबलेना-त्रानर्थत्वं शास्त्रीयत्वेन विचिकित्साया अभावात्। नापि "हिं-स्यमानदुःखदर्शनेन कर्तुर्दुःखानुमानं यथाऽऽहुर्वृद्धाः "तथा च नारीष्वपि सिद्धमित्यादि" तत्काले तत्कर्तुः सुखोपलम्भात्। कालान्तरे दुःखं भविष्यतीति चेत्। न। तस्य प्रत्यक्षागोचर-त्वात्। प्रत्युत हिंसा सुखकरी हिंसात्वादघवदिति प्रत्यक्ष-दर्शनानुसारेण विपर्ययस्यैवानुमातुं शक्यत्वात्। अत्र क-श्चित् विवादपदं हिंसा प्रेत्यकर्तुर्विषयतुल्यफलदात्री क्रिया-विशेषत्वात् शास्त्रोक्तदानवदित्याह। तन्न। विपक्षे गुरुस्त्रीग-मनादौ हेतोरनैकान्तिकत्वात्। हिंसा प्रेत्यकर्तुरदुःखात्मकफ-लजनिका क्रियाविशेषत्वाच्छास्त्रोक्तदानवदिति साध्यविप-र्ययसाधनाद्विरुद्धोऽयं हेतुः साध्यविकलश्चाऽयं दृष्टान्तः स-

१ तै० सं० २ का० १ प्र०। २ तत्त्वंश इति० पु० पा०।

प्रदानतुल्यफलाभावात् । अन्या हि प्रीतिर्गृहीतवतो भवति दातुस्तु सवत्सारोमतुल्यानि वर्षाणि स्वर्गो भवतीति शास्त्रेणावगम्यते । अपि च जपादयः क्रियाविशेषा न परेषां पीडानुग्रहयोर्वर्तन्ते चोदितत्वमात्रेण तेषामर्थत्वावगमात् अतस्तद्दृष्टान्तेन चोदिता हिंसाऽर्थ इत्यपि शक्यते साधयितुमतो विरुद्धाव्यभिचारी हेतुः । किञ्च--

"शास्त्रप्रमाणयोर्धर्माधर्मयोरनुमानगीः ।
त्यक्तमन्दाक्षमन्दानामुपहासाय केवलम्" ॥

अधिकं तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । ननु निषेधशास्त्रेण हिंसामात्रस्य प्रत्यवायशक्तिरवबोधिता सा च दैक्षपशुहिंसायामपि सम्भवति नहि विशेषविधानेन दैक्षपशुहिंसातः सा शक्तिरुत्सार्यते शास्त्राणां वस्तुगतविद्यमानशक्तिबोधकत्वात् नहि शास्त्राणां शक्त्यावापोद्वापयोः सामर्थ्यमस्ति अतो दैक्षपशुहिंसाया अपि शास्त्रानुसारेणैवानर्थत्वमापतति । तत्किं निषेधशास्त्रात्सुरापानस्य प्रत्यवायजननशक्तिरवगतेति शूद्रस्याऽपि प्रत्यवायं जनयिष्यति वैश्यस्तोमस्य वैश्यं प्रति फलजननशक्तिर्दर्शितेति विप्रराजन्ययोरपि तत्कर्त्रोः फलं स्यात्? एवमन्यदप्यूह्यम् । तस्माच्छास्त्रानुसारेण कर्मणां फलजननशक्तिरास्थेया । यथाऽऽहुः—

"एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत्परीक्ष्यताम् ।
सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ॥
वैश्यस्तोमेन किं वा स्यात् विप्रराजन्ययोः फलम् ।
पञ्चम्यामिष्टिकरणान्मध्याह्ने चाग्निहोत्रतः ॥
तस्माद्यद्यादृशं कर्म यादृशोत्पत्तिहेतुकम् ।
शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्यैव तत्फलम्" (श्लो.वा.२५४)

एवं सामान्यतो हिंसामात्रे प्रतिषेधाज्जातं प्रत्यवायहेतुत्वज्ञा-

नं तीर्थेषु "योदीक्षितो यदग्नीषोमीय" मित्यादिविधिना बाध्यते । यद्यपि च न शास्त्रस्य शक्त्याऽऽवापोद्वापयोर्व्यापारस्तथाऽपि तदनुसारेणैव तत्तत्क्रियाभेदव्यवस्थिता एव शक्तयोऽवगम्यन्तेऽतो नातिप्रसङ्गः । कथमेकस्यैव कर्मणः शक्तिभावाभावाविति चेत् लौकिकर्मवदितिब्रूमः । यथैकमेव भोजनं स्वस्थातुरकर्तृकं भिन्नशक्तिकं दृष्टं एवमदृष्टार्थेष्वपि कर्मसु भविष्यति । यथा च तत्र स्वस्थातुरकर्तृभेदनिबन्धनभोजनव्यक्तिमाश्रित्य शक्तिभेदः समाधीयते एवमिहापि हिंसाव्यक्तिभेदादुपपन्नः शक्तिभेद इति । किञ्चाङ्गहिंसायां पुरुषार्थत्वे सिद्धे कदा चिदनर्थोऽपि फलतया कल्प्येत । नचैवं, प्रकरणाद्विनियोगेन क्रत्वर्थत्वावगमात् क्रत्वर्थत्वेऽपि चेयं पशुसंस्काररूपा न प्रयाजादिवदारादुपकारिका, हिंसापूर्वमेव विशसनादिसंस्कारानुष्ठानात् पशुं संज्ञपयतीति पशोः प्राधान्यश्रुतेः । संस्कारत्वेऽपि वाऽस्या अयं विशेषो यदियं दृष्टार्थ एवावघातादिवन्न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थः । कोऽस्या दृष्टोर्थ इति चेत् क्रत्वपेक्षितैकादशावदाननिष्पत्तिरेव । नचासति हिंसासंस्कारे पशोरेकादशावदाननिष्पत्तिः सम्भवति हिंसानन्तरमेव हृदयाद्यवदानसम्भवात् अवघातानन्तरं वैतुष्यवत् । किञ्च श्येनादीनां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वाच्चोदकप्राप्ताङ्गरूपा हिंसा तत्राऽपि नाऽधर्मः । एवं चत्र्यंशभावनाविधानेऽपि विधेर्हंसवत् नीरक्षीरविवेकात्प्राप्तपरिहारेणाप्राप्तमेव विधिर्गृह्णातीति भाव्यांशस्य च रागादेव प्राप्तेस्तत्परिहारः । अतः श्येनादीनां स्वतो न धर्मत्वं पारम्पर्येणानिष्टसाधनत्वात् । नाप्यधर्मत्वं प्रतिषेधाभावात् । औपचारिकस्तु तत्रानर्थशब्दप्रयोग इति सिद्धम् । यत्कर्म फलद्वाराऽपि नानर्थेनानुबध्यते तत्रैव लोके धर्मशब्दः

प्रसिद्धः । नन्विष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इत्युच्यते श्येनश्च तथा, अतः फलस्यानर्थानुबन्धित्वेऽपि स्वतो धर्म एवायं वक्तुमुचितः । सत्यमेवैतत् । श्येनफलस्य तावन्निषिद्धत्वेनाधर्मत्वमित्येतावदविवादं, श्येनादिस्वरूपं तु विचारयितव्यं तत्र यद्यनिष्टानुबन्धरहितेष्टाभ्युपायश्चोदनालक्षणो धर्म इति लोके प्रसिद्धिस्तदा न श्येनादीनां धर्मत्वं फलद्वाराऽनिष्टानुबन्धित्वात् । यदि तु परम्परयाऽनर्थानुबन्ध्यप्याहत्य प्रीतिफलो नोदनादिलक्षणो धर्म इति तदा श्येनादीनामपि धर्मत्वं । यस्तु हिंसात्वसाधर्म्येण बाह्यहिंसावदग्नीषोमीयादिष्वप्यनर्थत्वमित्याह तस्याऽऽगमाविरोधो वक्तव्यः । तथाहि श्रूयते "क्रतौ विधानसामर्थ्यादन्यत्र तीर्थेभ्य" इति । स्मर्यते च "यज्ञार्थं पशवः सृष्टा" इत्यादि । नन्वेवंसति चोदनालक्षणोधर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः अर्थो धर्मो नानर्थ इति वाक्यं भिद्येत । पौरुषेयेषु नायं दोषो विशेषतः सूत्रेषु बह्वर्थसूचकत्वादिति चेत् । न सूत्रवाक्यस्याऽपि प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवेदार्थप्रतिपादकत्वेन वेदतुल्यत्वात् । उक्तं च—

"नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते" (श्लो.वा.४२) ॥

उभयं च वेदसूत्रात्मकं वाक्यं वाक्यभेदादिदोषादशक्तं अन्यपरस्य चाऽन्यार्थप्रतिपादनाशक्तेः । उच्यते । प्रमाणान्तरप्रातिपन्नार्थसूचकत्वात्सूत्रस्य नाऽयं दोषः । प्रमाणान्तरेण चोदनालक्षणो चऽर्थश्च लोके धर्मत्वेन प्रसिद्धः ततो यथा तमर्थं सासाधयति तथा व्याख्येयम् । उक्तश्च —

"तस्मादावर्तते सूत्रं तन्त्रं वा शक्तिभेदतः ।
एकदेशानुमानाद्वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते" ॥

ननु सूत्रद्वयकल्पनायां चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्रानर्थस्या-

ऽपि धर्मत्वं प्राप्नोति, अर्थो धर्म इत्यत्र च कृष्यादेरपि, नैवम् ।

"इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम् ।
कल्पेते वाक्यशेषेण नान्यावयवकल्पना" ॥

यदर्थो धर्म इत्येकत्र सूत्र उक्तम् । तच्चोदनालक्षण इति । यच्चोदनालक्षण इत्येकत्रोक्तं तदर्थ इति । अथवा अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणधर्मत्वमुच्यते एकार्थमेवेति । अस्मिन्पक्षेऽर्थविशेषणविशिष्टचोदनालक्षणानुवादेन धर्मविधानमापद्यते । तथा च विशेषणविशेष्योभयपरत्वात् वाक्यभेदस्तदवस्थस्तस्माद्वाक्यभेदपरिहाराय पूर्वोक्तमेव युक्तम् । अत्रेदमुच्यते । यदि सामान्यतः सिद्धं धर्ममनूद्य चोदना प्रमाणत्वेन विधीयते तदाऽनर्थस्य धर्मत्वं न प्राप्नोत्येव अर्थस्यैव धर्मत्वात् अतो नार्थशब्दव्द्युदसनीयं पश्यामः । सत्यमेवम् । तथाऽप्यभिमतवचनव्यक्तिलाभार्थमेवार्थशब्दप्रयोगः तदभावे हि वचनव्यक्तिसन्देहो भवेत् यश्चोदनालक्षणः स धर्म इत्यपि वचनव्यक्तिः सम्भाव्यते अस्यां च ब्रह्महत्यादीनामपि निषेधविधिलक्षितानां चोदनालक्षितत्वात् धर्मत्वमापद्येत । न चाऽस्यां वचनव्यक्तावर्थशब्दो विधातुं शक्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नाप्यनुवदितुं, प्राप्त्यभावात् । नहि चोदनालक्षणोऽर्थसम्बन्धं न व्यभिचरति अनर्थस्यापि तल्लक्ष्यत्वात् । न च तत्परित्यागो युक्तः एकदेशपरित्यागेन सूत्रानर्थक्यापत्तेः । यो धर्म इत्यस्यां तु वचनव्यक्तौ धर्मस्यार्थत्वाव्यभिचारादनुवादकत्वेनान्वयः अतो विध्यनुवादयोर्विशेषसूचनार्थ एवायमर्थशब्दो न विशेषणम् । नन्वस्यां वचनव्यक्तावर्थशब्दस्याविशेषणत्वात् "उभयमिह चोदनया" इत्यादिभाष्यमसम्बद्धं स्यात् तत्राऽनर्थो धर्म उक्तो माभूत् इत्यर्थग्रहणमिति व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वाविधानात् ।

केचित्तु—लक्षणां परिहरन्तः श्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यं मन्यन्ते, तेषामेव "नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते" इति विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वसमर्थनात् । कथं पुनस्तेषां विधेयत्वं निराक्रियते ? तत्राहुः—यस्य हि विधिः स्वासिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽनुष्ठानमाक्षिपति तद्विधेयमित्युच्यते, का-

---

उच्यते । नायमभिप्रायो भाष्यकारस्य यदेतद्विशेषणं सदनर्थस्य व्यावर्तकमिति । किं तर्हि ? अर्थ शब्दप्रयोगे सा वचनव्यक्तिरेव न सम्भवति यथाऽनर्थस्य धर्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थशब्दप्रयोगस्यैतत्फलं यदर्थानिवृत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं अनर्थो धर्म उक्तो माभूदित्यर्थग्रहणमिति । एवं च वचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहार्थोऽर्थशब्द इति भाष्यकारेण दर्शितं भवति । किञ्च प्रमाणवचनव्यक्त्याश्रयणे प्रमाणलक्षणस्यादौ निवेश उपपद्यते तत्प्रतिज्ञानात् । स्वरूपवचनव्यक्त्याश्रयणे तु धर्मस्वरूपपरं भेदलक्षणमेवादौ क्रियेत न च तथाऽकरोत्तस्मात्सूत्रकारस्यैषैव वचनव्यक्तिरभिप्रेता ।

ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन श्येनटीकार्थवर्णनम् ।
मीमांसकोपयुक्तत्वात्सङ्क्षेपेणमया कृतम् ॥

अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । अस्मिन्पक्षे श्येनादिग्रहणं हिंसालक्षणार्थमिति यदुक्तं तत्परिहृतं भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तेषामेवेति । यस्मान्नैव श्येनादय इति भाष्येण तेषां श्येनादीनामेव विधेयत्वनिराकरणेन प्रतिषेधविषयत्वं समर्थितं तस्माच्छ्येनादिस्वरूपमेवार्थपदस्य व्यावर्त्यमित्यर्थः । विधेयत्वनिराकरणमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथमिति । श्येनादीनामपि काम्यत्वा-

न्येषु च कर्मसु कामनावशादेव प्रवृत्तिसिद्धेस्तत एव विधिः सिद्ध्यन्नऽन्यथानुपपत्त्यभावान्न स्वयमनुष्ठानमाक्षिपति ।

ननु कर्तव्यताबोधनमेव प्रवर्तनं कर्तव्यता च वेदे यागस्य लिङैव बोधितेति कथमविधेयत्वम् ? । सत्यम्, न तु यागस्य कर्तव्यता लिङाऽभिधीयते, स्वार्थस्य कर्तव्यतां लिङऽभिधत्ते यागश्च तस्य विषयः करणं च, सोयं कर्तव्यतात्मा नियोगार्थोऽन्यथानुपपत्त्या स्वविषयस्य कर्तव्यतां बोधयन्नऽनुष्ठापक इत्युच्यते । श्येनादीनां तु रागादेवानुष्ठानसिद्धेर्न नियोगस्तेषामनुष्ठानमाक्षिपतीति न तेषां विधेयत्वम् । असति च विधेयत्वे तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमऽर्थपदमिति ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—कस्मिन्नंशे तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् ?, न, तत्स्वरूपानभिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न कर्मस्वरूपलक्षणार्थं यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियेत ।

त्त्राऽपि कामवशादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नार्थो विधिनेति भावः । अत्र चोदयति । नन्विति । परिहरति । सत्यमिति । स्वार्थस्य नियोगस्येत्यर्थः । कथमविधेयस्य यागस्य कर्तव्यतासिद्धिरत आह । सोऽयमिति । श्येनादीनामपि नियोगादेवानुष्ठानसिद्धेर्विधेयत्वमाशङ्क्याह । श्येनादीनामिति । दूषयति । तत्रेदमिति । तदिति । तन्मतेन सूत्रेण तत्स्वरूपानभिधानात्—धर्मस्वरूपान-

यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक्। भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकारेण धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रं तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यत इति वो मतम्, तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गो यद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात्? न हि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति, अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात्।

अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते? ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमऽपूर्वं लक्ष्यते इत्यऽविशिष्टा लक्षणा स्यात्। यदि चाऽपूर्वमेव प्रत्युदाहरणम् ततो–"हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धा" इति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा, न त्वऽपूर्वं कथं चिदपि हिंसापदास्पदम्। अस्मिंश्च कल्पे–"कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते" इति चोद्यम् "नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते" इति चोत्तरमऽपूर्वविषयं स्यात्।

भिधानादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति। इदमिति। उक्तं प्रागिति। सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् अतः श्येनादीनामपि कार्यत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थादुक्तमिति भावः। भवतु वेति। पूर्वसूत्राद्वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यभेदाङ्गीकरणेनेत्यर्थः। तत्रेति। श्येनादीनामपूर्वत्वाभावेन धर्मत्वप्रसक्त्यभावात् निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अपूर्वं व्यावर्त्यत इत्यत्रैव दूषणान्तरमाह। यदि चेति। अस्मिंश्चेति।

न च तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वारयितुं कार्यस्वभावत्वात् ।

एवं च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रयत्यते–'कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाह' इति तदपार्थकम् ।

काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तको न फलं तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद् यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् ।

यदि च विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्याद् इतिकर्तव्यताप्यविधेया स्यात् तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात् फलस्य । वक्ष्यति हि—"तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा" (जै. सू.

अपूर्वपक्ष इत्यर्थः । ततः किं दूषणं स्यादत आह । न चेति । अत्रैव दूषणान्तरमाह । एवं चेति । अपूर्वकर्तव्यतानिषेधासम्भवान्नैव श्येनादय इत्यादिभाष्यं यागकर्तव्यतानिषेधार्थमित्यङ्गीकृत्य तत्समाधानार्थं प्रतिज्ञातयागकर्तव्यतानिषेधपरत्वस्थापनाय यत्प्रत्यते तदपार्थकमिति सम्बन्धः । प्रयत्नमेव दर्शयति । कर्तव्येत्यादिना आहेत्यन्तेन । फलेच्छात एव यागे प्रवृत्तिसिद्धेर्न यागस्य कर्तव्यतामाहेति भावः । कथमपार्थकमत आह । काम्येष्विति । एतदनङ्गीकारे दण्डमाह । यदि चेति । अत्र संमतिमाह । वक्ष्यतीति । अङ्गयुक्ते प्रधाने फलश्रुतिर्न केवले तस्मात्सकलाङ्गयुक्तं प्रधानानुष्ठानमित्यर्थः । अस्त्वितिकर्तव्यतांशेऽपि विधिसम्बन्धः किमनिष्टमेतावता स्या-

९ अ. ३ पा. ७) इति । ततश्चाग्नीषोमीयाहिंसाया अपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात् तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्तेः "कोर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः" इति भाष्यानुपपत्तिः।

ननु "न हिंस्यात्" इति निषेधोऽनारभ्याधीतत्वात् पुरुषार्थः' तेनानेन पुरुषार्था एव हिंसाः प्रतिषेद्धव्याः' क्रत्वर्थानिषेधे हि सोपि क्रत्वर्थः स्यात्। अविशेषे त्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात्। तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति।

तदिदं बालसंमोहनम्, नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम्। यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपं विशेषेणोद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेध्योपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य। यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम्?। तद् यथा—या भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा या च वैरनिर्यातनार्थतया साक्षात् पुरुषार्था तस्यामुभय्यामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यम्, एवहाामपि। इतरथा तत्रापि भोजनाङ्गता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात्। तस्माद् यैव काचिद् येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते। पुरुषार्थश्च प्रतिषेधोऽनारभ्याधीतत्वात्। तस्मादग्नीषोमीयाहिं-

---

दत आह। ततश्चेति। अत्र परिहारं शङ्कते। नन्विति। हिंसामात्रनिषेधमाशङ्क्याह। अविशेषेति। दूषयति। तदिदमिति।

साऽप्यसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात् । विधेयत्वे तु विधेर्विशेषविषयत्वात् सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधाद् हिंसान्तराण्यवलम्बते ।

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न बाधः । नहीदं विरुद्धं क्रतोर्हिंसया भवितव्यं पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति । सत्यम्–अङ्गविधिमात्राऽऽलोचनायां नास्ति विरोधः, ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत् पुरुषार्थहिंसानिषेधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयता ज्योतिष्टोमः शक्यतेऽनुष्ठातुम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः । विधौ त्वऽप्रवर्तके सत्यऽग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत ।

किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते ? प्रतिषेधसिद्ध्यर्थमिति चेत् ?, कः प्रतिषेधः ?, "न हिंस्यात्सर्वाभूतानि" इति नायं निषेधः श्येने प्रवर्तते हिंसाविषयत्वात् । श्येनफलं च हिंसा न श्येनः । तथा

वैरूप्योपपत्तिमाह । प्रतीति । विधेयत्वपक्षे नायं दोष इत्याह । विधेयत्वे त्विति । अविरोधं शङ्कते । नन्विति । विरोधाभावादत्राप्यवतरन्तं प्रतिषेधं विशेषविधिर्न वारयतीत्यर्थः । अङ्गविधीति । यद्यपि केवलोऽङ्गविधिः क्रत्वर्थ एवेति न तन्मात्रपर्यालोचनया विरोधः सम्भवति तथाऽपि साङ्गज्योतिष्टोमविधेः पुरुषार्थत्वापत्त्याऽस्ति विरोध इति भावः । इदानीं हिंसायामेव प्रत्युदाहरणत्वं स्थिरीकर्तुं श्येनस्य प्रतिषेधाविषयत्वमेव प्रतिपादयितुमाह । किमर्थमिति । अयमभ्युपाय इत्यनेन श्येनस्य

चोक्तम्—"यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः" इति।

कश्चित्त्वाह—श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भवतीति न निषेद्‌धुं शक्यते, अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यता बलान्निरस्यते इति। तदिदमसम्बद्धम्—यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते तथा यागस्य कर्तव्यत्वे सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः। तस्मादनर्थकं श्येनकर्तव्यतानिराकरणम्। तस्माद्धिंसैवात्र प्रत्युदाहरणम्।

इदं चापरमेकदेशिनः प्रष्टव्याः—अर्थशब्देन किमुच्यते इति, यदि श्रेयस्साधनम् ?, नित्यानां धर्मत्वं न स्यात्। अथ यन्निषिद्धफलं न भवति तदर्थशब्दे-

---

हिंसासाधनत्वमुच्यते न हिंसात्वमित्यर्थः।

प्रकारान्तरेण श्येनकर्त्तव्यतानिरासमुपपादयितुमाह। कश्चित्त्विति। एतदपि दूषयति। तदिदमिति। एवं श्येनादिस्वरूपमेवार्थशब्दस्य व्यावर्त्यमित्येकदेशिमतं निराकृत्य तन्मतेऽर्थशब्दार्थमपि निराकर्तुमाह। इदमिति। तन्मते नित्यानां पण्डापूर्वमात्रजनकत्वेन श्रेयस्साधनत्वाभावादित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे श्येनादिस्वरूपव्यावर्तकत्वमर्थशब्दस्य भवतीति भावः। एतदपि दूषयति। तथेति। "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यत्र ब्राह्मणहननाभावविषयस्यापूर्वस्यापि धर्मत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। निराकरणमुपसंहरति।

नोच्यते ?, तथा सति नञर्थविषयस्याप्यपूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः, चोदनालक्षणत्वान्निषिद्धफलत्वाभावाच्च । भवत्विति चेत् ?, न, लोकविरोधात् । यो हि हिंसायामुद्युक्तः प्रतिषेधवशान्निवर्तते न तं धार्मिक इत्याचक्षते किं त्वधर्मान्निवृत्त इत्येतावत् । तदाहुः—"लोकसिद्धस्य लक्षणं परीक्षकैर्वक्तव्यं न वृद्ध्यादिवत् परिभाषणम्" इत्यास्तां तावत् ॥

॥ इति चोदनासूत्रम् ॥ २ ॥

इतीति । अधिकरणस्वरूपं त्वेवम् । पूर्वसूत्रे विचारविषयत्वेन धर्म उक्तस्तत्र लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुस्वरूपसिद्धेर्धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्ति उतास्ति इति संशयः ।

" लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ।
मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् " (जै.न्या.मा.) ॥

अतो लक्षणप्रमाणरहितस्य न विचारविषयत्वमिति पूर्वः पक्षः । माभूच्चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारस्तथापि चोदनागम्यश्रेयस्साधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । एवं चार्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्म इति लक्षणमुक्तं सूत्रकृता । अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि घटादौ चातिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं चोदनालक्षण इत्युक्तम् । अर्थपदं चानर्थव्यावृत्तये । चोदनागम्यत्वे धर्मस्य चोदनैव तत्र प्रमाणमित्युक्तं भवति । तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मो जिज्ञास्य इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

(तृतीयं धर्मप्रमाणपरीक्ष्यताधिकरणम्)

सू० तस्य निमित्तपरीष्टिः* ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन् पादे वक्ष्यमाणम् " अथातः शेषलक्षणम् " " अथ विशेषलक्षणम् " इतिवत्सुखग्रहणार्थमनुकीर्त्यते ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥ अत्र " चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म " इति प्रतिज्ञायां हेतौ वक्तव्ये मध्ये निमित्तपरीक्षाप्रतिज्ञाया असङ्गतिमाशङ्क्याह । अनेनेति । यद्यपि चोदनासूत्रे वक्ष्यमाणोऽर्थः सङ्क्षेपेण प्रतिज्ञातस्तथाऽपि प्रतिज्ञासङ्करे सति न ज्ञायते कस्य प्रतिज्ञाभागस्य सदौत्पत्तिकसूत्राभ्यां हेतुरभिधीयते इति सुखग्रहणार्थमस्मिन् पादे चोदनाख्यस्य धर्मनिमित्तस्य परीक्षणं प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । अयमत्र सूत्रार्थः तस्य धर्मस्य ज्ञाने यन्निमित्तं प्रमाणं चोदनाभिधानं तत्परीष्टिः परीक्षा कर्तव्येति । इषुगतावित्यस्माद्धातोरनिच्छार्थस्येति युचि विहिते परेर्वेतिक्तिन्युचोर्विकल्पस्मरणात् युज्विधौ पर्येषणेति रूपं क्तिन्विधौ तु परीष्टिरिति रूपं सिद्ध्यति । अत्र धर्मप्रमाणं परीक्ष्यं न वेति सन्देहे प्रमाणोपदेशेनैव प्रमेयसिद्धेः किं परीक्षयेति पूर्वः पक्षः । नात्रासिद्धवल्लक्षणप्रकथनमात्रं किन्तु विचारशास्त्रत्वादस्य सर्वथा प्रमाणपरीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

---

* तस्य—धर्मस्य निमित्तस्य प्रमाणस्य परीष्टिः—परीक्षणं क्रियत इति सूत्रार्थः ।

(चतुर्थे धर्मे प्रत्यक्षस्याऽप्रामाण्याधिकरणम्)

चोदनैवेत्यस्याऽर्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते—

सू० सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् * ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद् भविष्यति धर्मे न निमित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेऽपि तुल्यत्वादलक्षणमिति नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानादऽदूषणम् । नहीदं लक्षणं प्रत्यक्षस्य, किं त्वनिमित्तत्वकथन-

---

सत्सम्प्रयोगे ॥ ४ ॥ सूत्रसङ्गतिं तावत्करोति । चोदनैवेति । अनिमित्तत्वमेवोपपादयति । प्रत्यक्षं तावदिति । अत्र भाष्यकारेणैतत्सूत्रं सकलमेव प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वकथनपरत्वेन व्याख्यातं, वृत्त्यन्तरे तु "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष"मित्येतावत्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन व्याख्यातमवशिष्टं तु तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वेन, तदस्य लक्षणपरत्वे परोद्भावितं दूषणमनूद्य परिहरति । सदिति । कथं लक्षणानभिधानमत आह । नहीति । अत्रेयमुपपत्तिः न तावदस्य सूत्रस्य प्रत्यक्षलक्षणपरत्वे "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इत्यनया प्रतिज्ञया सम्बन्धः सम्भवति । निष्प्रयोजनं च शाब्दप्रमाणाधिकारे प्रत्यक्षलक्षणकथनं, अथानुक्तस्वरूपस्यानिमित्तत्वमेव प्रतिपादयितुं न शक्यतेऽतस्तल्लक्षणकथनं प्रयोजनवत् ? तर्ह्यनुमानादेरपि लक्षणं वक्तव्यं स्यात् । नच तदुक्तम् । "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते" लोकप्रसिद्धव्यवहारिणोमीमांसकस्य तल्लक्षणकरणं चायुक्त-

---

* सता—विद्यमानेनाऽर्थेन इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सन्निकर्षेसति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं धर्मेऽअनिमित्तं—अप्रमाणं, कुतः प्रत्यक्षस्य विद्यमानवस्तुन एव ज्ञापकत्वात् धर्मस्य च भविष्यत्त्वात् न तद्गम्यतेति सूत्रार्थः ।

मात्रम्। तत्र हेतुः विद्यमानोपलम्भनत्वं तत्साधनं च सत्संप्रयोगजत्वम्। न हि सत्संप्रयोगजमऽविद्यमानोपलम्भनं सम्भवति।

इन्द्रियार्थसंयोगजत्वं सुखादिज्ञानेष्वव्याप्तेरहेतुरिति चेत्?, न, तेषामपि मनस्संज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्। मनस्सद्भावे च सुखादिज्ञानमेव प्रमाणम्, अपरोक्षावभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनात् सुखादिविषयमऽपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति। तत्र चक्षुरादीनामसम्भवात् तेभ्योऽन्यदवतिष्ठते।

मेवातोऽनिमित्तत्वकथनपरमेवैतादिति। अस्मिन्नेवार्थे सूत्रं योजयति। किन्त्विति। प्रत्यक्षं धर्मे ऽनिमित्तमित्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां विद्यमानोपलम्भनत्वादिति हेतुः। एतदुपपादकत्वेन सत्सम्प्रयोगजत्वाद्युपन्यासः। सता विद्यमानेनार्थेनेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सति या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं धर्मेऽप्रमाणं विद्यमानार्थग्राहकत्वादिति सूत्रार्थः। अत्रेन्द्रियाणामित्युपलक्षणार्थम्। तदुक्तम्—

"यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्तस्य चार्थेन सङ्गतिः।
मनसो वेन्द्रियैर्योग आत्मना सर्व एव वा॥
तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता"(श्लो.वा.६१)।

इन्द्रियमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो वा इन्द्रियमनःसंयोगो वा आत्ममनस्संयोगो वा। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति संयोगत्रितयमेकं प्रमाणम्। बुद्धिजन्मेत्यनेन जायमाना बुद्धिः प्रमाणमित्युक्तं न भूता नापि भाविनी, अत एव बुद्धेः कारकान्तराद्वैलक्षण्यं तद्धि जन्मातिरेकिव्यापारा-

अत्र कश्चित्—नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरसंयोगजत्वम्, पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसंयोगजत्वदर्शनात्, यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह ।

तन्न युक्तम्—शरीरं हि भोगायतनम्, किं च तस्य भोगायतनत्वमऽन्यत् तत्संयोगापेक्षसुखाद्युत्पत्तेः ?, अशितपीताद्याधारत्वाच्च न बहिः शरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः । अतः शरीरसंयोगादेव सिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम् । किं च पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमात्रगुणानाम् । तेजस्संयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंयोगस्तस्मान्नैवं मनस्सिद्धिरिति सुखाद्यऽपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् ।

न्तरेण प्रधानक्रियां निष्पादयति बुद्धिस्तु जन्मनैवेति । तथाहुः—

" बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ।
व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ॥
न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाऽप्रमात्मकम् ।
येनार्थग्रहणे पश्चाद्व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥
तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते "(श्लो.वा.५६)इति॥

अत्र केचित् प्रकारान्तरेण मनः साधयन्ति तद्दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । अर्थान्तरापत्त्या दूषयति । तन्नेति । अर्थान्तरत्वमेव विवृणोति । शरीरं हीति । तत्संयोगापेक्षया सुखाद्युत्पत्तेः सकाशात्—किमन्यद्भोगायतनत्वं शरीरस्य स्यात्, अपि त्वेतदेव यच्छरीरसंयोगेनात्मनि सुखादिकं जन्यतेऽतः शरीरात्मसंयोगजत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरं शरीरमेव

किं पुनरिन्द्रियलक्षणं चक्षुरादिषु मनसि चानुस्यूतम्? । उच्यते—यत् संप्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते, तच्च द्विविधम्—बाह्यमाभ्यन्तरं च, बाह्यं पञ्चविधम्—घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मकम् । आन्तरं त्वेकं मनः । तत्राऽऽद्यानि चत्वारि च—पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनित्यक्षपाददर्शनवदभ्युपगम्यन्ते । श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतं वयं तु—“दिशः श्रोत्रम्” इति दर्शनाद् दिग्भागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमाचक्ष्महे । मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः । तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्याऽऽन्तरमित्युच्यते । रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसहायं प्रवर्तते, एवऽमनुमानादिष्वपि लिङ्गादिसहायम् । अन्यमनस्कस्य संयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । स्मृतावपि संस्कारपरतन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् ।

नन्वनुमानादीनां मनोजन्यत्वात् तेषां च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपल-

---

सिद्ध्यति न मन इत्यस्मदुक्त एव प्रकारो मनस्साधक इत्यर्थः । स्पष्टार्थोऽग्रिमग्रन्थः । अत्रानेकप्रकारं सौत्रपदव्याख्यानमाक्षेपसमाधानपूर्वकं योगिप्रत्यक्षनिराकरणं साङ्ख्यासिद्धान्तसिद्धवृत्तिगमनपक्षनिराकरणमिन्द्रियभौतिकत्वनिरूपणं प्राप्यकारित्वादिस्थापनं तत्प्रासङ्गिकमन्यदपि प्रमेयजातं वार्तिके टीकायां चावगन्तव्यम् । विस्तरभयादस्माभिर्न लिखितम् । प्रकृतं निगमयति । तदेवमिति । नन्वनुमानाद्यपि न ध-

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्। महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः(मीमांसा)६

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृत—व्याख्यासमलङ्कृतः। (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम्।१३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असंपूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम्। ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः। १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका।१३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा-संस्कारप्रकाशात्मकः। १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः। ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता। २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम्। २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत—ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम्। ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः। २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता।२

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः। श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः। द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः।१

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्र-
मविरचितः। स्वकृतटीकाविभूषितश्च। १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्या-
ख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता। व्य-
वहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किक-
शिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। २

(४५) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता।
रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्य-
व्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयुखमा-
लिकया च व्याख्यया समलङ्कृता। १